

95968

T.C.

**ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN FELSEFESİ BİLİM DALI**

A. COMTE' UN DİN ANLAYIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

CEVDET TEKİN

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

BURSA

2000

T.C.

**ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN FELSEFESİ BİLİM DALI**

95968

A. COMTE' UN DİN ANLAYIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TC. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

Hazırlayan: Cevdet TEKİN Danışman: Doç. Dr. Zeki ÖZCAN

BURSA-2000

ÖNSÖZ

19. ve 20.Yüzyılda bilimsel ve dinsel düşünceyi etkileyen akımların en önemlileri hiç şüphesiz, materyalizm, darwinizm (evrimcilik) ve pozitivistlerdir. Bu akımların tümü Batıda ortaya çıkmıştır. Üçünün de doğup büyüdüğü ve geliştiği coğrafya aynıdır. Doğal olarak, bu akımların olumsuz yönlerinden, birinci derecede Batılı insanın etkilendiği akla gelebilir. Ancak durum hiç de böyle olmamıştır. Tam tersine, bu akımlar doğup büyüdüğü ve geliştiği topraklardan çok İslam coğrafyasını derinden etkilemiş ve pek çok entellektüel kargaşaya neden olmuştur. Bunun bir çok nedeni olabilir. Ama kanaatimizce en önemlisi şudur: Batılı insana bu akımlar, karşı eleştirilerle birlikte sunulmuştur. Oysa aynı akımlar, İslam Dünyasına dönemin sözde aydınları tarafından, karşı eleştirilerden yoksun bir şekilde mutlak gerçek gibi takdim edilmiştir. Daha sonraları, geç ve yetersiz biçimde yapılmış eleştiriler, adı geçen akımların kültürümüzdeki olumsuz etkilerini bütünüyle ortadan kaldıramamıştır. Sadece kısmî olarak durdurmuştur. Özellikle ülkemizde pozitivistlerin diğerlerine göre çok daha fazla bilimsel ve dinsel düşünceyi etkilemiş, sosyal, siyasal ve kültürel alanda kendisini hissettirmiştir. Bu akım bilimden sanata felsefeden siyasete ve günlük yaşama kadar girmeyi başarmıştır. “Görmediğim şeye inanmam” deyimi, A.Comte, pozitivistlerin zihnimize ve zihniyetimize nasıl işlediğinin, bilinçaltımıza nasıl yerleştiğinin ve gündelik hayatımıza nasıl yansıdığına açık ve seçik bir göstergesidir. İşin asıl enteresan yönü ise, materyalizm ve darwinizm gibi akımlar hakkında dilimizde yeterince çeviri, inceleme, araştırma ve telif eser bulunmasına karşın, hayatımızı bir çok yönden, en az bunlar kadar etkilemiş olan pozitivistler hakkında aynı yoğunlukta tanıtıcı ve eleştirici eserin bulunmamasıdır. Üstelik kendini bütünüyle bilgi arkeolojisine adanmış Kelâmî bu konuda ciddi çalışma yapmaması oldukça üzücüdür.

İşte bütün bunlar bizi, pozitivistlerin teolojik görüşlerini bir Yüksek Lisans çerçevesi içinde de olsa, araştırmaya sevketti. Biz bu çalışmamızda bütün detaylarıyla olmasa bile, ana hatlarıyla bu sistemi tanıtmayı dolayısıyla üzerimizde meydana getirdiği tahribatları en aza indirmeyi amaçladık.

Bu çalışmamızda büyük ölçüde “Pozitivizm İlmihali”nden yararlandık. Konumuza ışık tutması için öncelikle ve özellikle genel anlamda pozitivizmi ele almaya Pozitif dini geniş bir şekilde ortaya koymaya ve buna bağlı olarak pozitif dinde ahlaki açıklamaya çalıştık.

Bu araştırmamızda ulaştığımız sonuçların bir yorumdan ve tespitten öteye gidemeyeceğinin bilimcindeyiz. Bu yorum ve tespitlerin eleştirilmesi, düzeltilmesi, geliştirilmesi hatta değiştirilmesi her zaman mümkündür.

Bu çalışmam esnasında benden hiçbir yardımını esirgemeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Zeki ÖZCAN’a ayrıca bize zaman ayırıp yol gösteren Prof. Dr. Hüseyin AYDIN’a, bu çalışmamın her anında bana yardımcı olan eşime ve emeği geçenlere teşekkürü bir borç bilirim

Cevdet TEKİN
BURSA/2000

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	1
İÇİNDEKİLER	3
GİRİŞ	4

BİRİNCİ BÖLÜM

A.COMTE'UN DİN ANLAYIŞI

A-Genel Din Tarihi Teorisi.....	17
B-Genel Din Teorisi.....	21
C-İnsanlık Din Teorisi.....	26
D-Tanrı Anlayışı.....	34
E- İtikat Anlayışı.....	39
F-Melek Anlayışı.....	42
G-Ahret Anlayışı.....	47
H-İbadet Anlayışı.....	51

İKİNCİ BÖLÜM

POZİTİF DİNDE AHLAK

A- Ahlakın Gerekliği.....	
B-Pozitif Ahlakın Yeri ve Kapsamı.....	59
C-Pozitif Ahlakın Temel İlkesi.....	61
D-Pozitif Ahlakın Ödev Anlayışı.....	63
SONUÇ	66
BİBLİGYOGRAFYA	69

GİRİŞ

19. Yüzyılın ikinci yarısı ile 20. Yüzyılın başlarında, bilimsel ve metafizik düşünceyi etkileyen akımların en önemlilerinden biri hiç şüphesiz pozitivistizmdir. Kökleri eskiye dayanmasına rağmen A.Comte tarafından sistemleştirilmiştir. Bu felsefenin genel hatlarını ortaya koymadan önce pozitivistizm nedir? sorusuna cevap bulmamızın isabetli olacağı kanaatindeyiz.

Positivistizmi tanımlayabilmek için ise öncelikle ve özellikle bu sistemin temel kavramlarını açıklamak gerekir. Bu kavramlardan biri "pozitif" kavramıdır.

Pozitif (positif) kelimesinin aslı Latince positivus'tur. Positivus kesin, gerçek anlamındadır. Kelime teknik bir terim olarak ilk defa 1822'de A.Comte tarafından *Discours sur l'ensemble du positivisme* (Pozitivistizmin Tümü Üzerine Söylem) ve *Cateche positiviste* (Pozitivistizm İlmihali) adlı eserlerde kullanılmıştır.¹ Pozitif kelimesinin başlıca anlamları şunlardır:

I. Eşyadan bahsederken:

a) Tanrısal veya insanî bir kurum tarafından konulmuş ve tesis edilmiş olan.

Bu anlam sadece bazı deyimlerde vardır. Pozitif hukuk, pozitif din gibi.²

b) Olumsuzla karşıt olan:

Mantıkta: Pozitif terim, bir nitelik koyan veya niteliği doğrulayan terimdir.³

Matematikte: (+) işareti kemiyet.⁴

Ontolojide: Gerçek ve canlı görüşü belirten veya işaret eden, yahut varlığı açıklayan.⁵

Ahlak açısından: İyilik üzerinde duran en önemli yönelişlerinden biridir.⁶

¹ Mariette, Angelle Kremer, *Positivism* Ansiklopedia of Religion, Mircea Eliade, Editor in, Macmillan Chief, Volumell, Publishing Company, Newyork; Collar Macmillan Publishers London, 1987, s. 458.

² Çankı, M. Namık, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, C. 2, Aşkoğlu Matbaası, İstanbul, 1955, s. 693.

³ a. g. e., s. 694.

⁴ Ural, Şafak, *Pozitivist Felsefe*, Remzi Kitabevi, Yükselen Matbaası, İstanbul, 1986, s. 17.

⁵ Kızılçelik, Sezgin, Erjem, Yaşar, *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, Atilla Kitabevi, Yüksel Matbaası, Ankara, 1994, s. 337.

⁶ Korlaelçi, Murtaza, *Pozitivistizmin Türkiye'ye Girişi*, İnsan Yayınları, Pınar Matbaacılık İstanbul, 1986, s. 12.

c) Kesin olarak kendisine güvenilen, sağlam, bol, etkili, yararlı, pratik. Bu anlamlar daha çok konuşma dilinde kullanılır. Pozitif bilim, pozitif haber gibi⁷

d) Bilgi açısından: Varlık nedeni bilinmediği halde deney tarafından tanıtılan.⁸

II. Şahıslardan bahsederken: Fikirlerinde kesin ve kararlı olan, yararcı, her şeyi sağlayabildiği yarara göre değerlendiren, pozitif bilimlerle meşgul olan.⁹

III. Bu kelimenin anlamı, dikkate değer şekilde etki yapan A.Comte ve diğer pozitivistlere göre: “Basit anlamlı şeylere tatbik edildiğinde anlaşılan gerçek” anlamına gelir.¹⁰

Metafizik ve akli olanın tersine: Olaylarla yetinen, yeni sebepler (özellikle ilk sebepler) hakkında veya eşyanın son nedeni hakkında kendi kendine soru sormaksızın, deneyin verileri ile yetinen bilim. Pozitif felsefe, pozitif alim gibi.¹¹

Pozitivizmin anlaşılmasında bize kolaylık sağlayacak diğer bir kelime ise “pozitif” ile aynı kökten gelen “pozitivite” kelimesidir.

Pozitivite: Pozitif olanın niteliği demektir. A.Comte metoduna göre bir teori veya teoriler bütünü pozitif özelliği.¹²

Pozitivizm, 19. Yüzyıl Fransa’sında önce S. Simon tarafından öne sürülmüş daha sonra . A.Comte tarafından daha açık ve etkili bir biçimde sistemleştirilmiştir. Bu akım, geçmiş, terk etmemizi isteyen bir doktrindir.¹³

Pozitif felsefe, pozitif bilimlerin bütünü temel alınarak oluşturulan felsefi sistemdir.¹⁴ Bu sistemi daha iyi tanıyabilmek için onu özel ve genel anlamda ele almak gerekir.

Özel Anlamda:

A.Comte’un felsefi doktrininin adıdır.Buna göre insan zihni, tabiatın mahiyetini ve eşyanın gerçek sebeplerini tanımak için kabiliyetli değildir. Zihnin bilimde hiçbir

⁷ *Mariette*, s. 258.

⁸ *Çankı*, 695.

⁹ *Kızılçelik, Erjem* s. 337.

¹⁰ *Çankı*, s. 695.

¹¹ Bouthal, Gaston, *Toplumbilimin Tarihi*, Varlık Yayınları, Kardeş Matbaası, İstanbul, 1961, s. 80.

¹² *Korlaelçi*, s. 13.

¹³ Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, 2. Baskı, Ekin Yayınları, Kozan Ofset, Ankara, 1996, s. 525.

¹⁴ *Kızılçelik, Erjem*, s. 337.

kurucu ve yapıcı rolü yoktur. Zihin tabiatın bir aynasıdır. Bu sebeple biz pozitif olayların ancak fenomenlerini gözleyerek ve deneyerek, pozitif bilgiyi elde edebiliriz.¹⁵

Metafiziği gereksiz sayan, olayları gözlemlemek ve bu olayları yöneten kanunları belirlemekle yetinmeyi ileri süren görüşlerin bütünü.¹⁶

A.Comte'un ileri sürdüğü şekliyle pozitivizm, bir taraftan "Pozitif Felsefe" derslerinde açıklanan bir bilimler felsefesi; diğer taraftan "Pozitif Politika", sisteminde açıklanan bir politika ve dindir.¹⁷

Nihayet pozitivizm, ilk teolojiden çıkan, eksik ve geçici bütün sistemleri bastırmaya tahsis edilmiş hakiki bir dindir.¹⁸

Genel Anlamda:

Deney ile tahakkuk etmemiş olan her şeyi reddedenlerin felsefi çıkışı.¹⁹

Gerek bilimde ve gerekse felsefe ve ahlakta sırf olaylara önem veren, kesin ve sabit bilginin deneyle elde edilebileceğini, deney ve gözlemden başka bir yoldan oluşacak bilginin, hakikatten uzak, sözde ve hatalı olduğunu iddia eden doktrindir.²⁰

Pozitivizm, insanlık hakkındaki farklı düşünce şekillerinin hepsine tepki gösteren özellikle teolojik ve metafizik spekülasyonları reddeden, buna karşın gözlenebilir fenomenleri esas alan ve sosyoloji ile bağlantılı olan felsefe akımına denir.²¹

Böylece pozitivizmin özel ve genel anlamda tanımını vermiş olduk. Yukarıdaki tanımların hemen hepsinde ortak nokta şudur: Pozitivizm, teolojik ve metafizik sistemlerin ya dışında ya da karşısında bir doktrindir.

Pozitivizmin tanımını verdikten sonra şimdi de kısaca bu doktrinin ortaya çıkışından bahsetmek uygun olacaktır.

¹⁵ Bolay, S. Hayri, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, 7. Baskı, Akçağ Yayınları, Burak Matbaacılık Ltd. Şti., Ankara, 1997, s. 329.

¹⁶ *Meydan Larousse*, C. 10, Meydan Yayınevi, Meydan Gazetecilik Ltd. Şti., İstanbul, 1985, s. 306.

¹⁷ *Çankı*, s. 696.

¹⁸ *Korlaelçi*, s. 16.

¹⁹ İsmail Fenni, *Lugatçe-i Felsefe*, Matba-i Amire, İstanbul, 1941, s. 531.

²⁰ Başgil, Ali Fuat, *Din ve Laiklik*, Yağmur Yayınları, Sünbül Matbaası, İstanbul, 1983, s. 43.

²¹ *Kızılçelik, Erjem*, s. 337.

Söze başlarken şu ilkeyi koyalım: Bu sistemi kendi kendini açıklamaya yeten bir bütün gibi düşünemeyiz. Her şeyden önce o, büyük bir bütünün parçasıdır O nedenle ayırt edici niteliklerini aydınlatan daha büyük bir bütün içine yerleştirilmelidir. Bu daha geniş bütün de düşünce tarihidir. Biz pozitivistimin kökenini düşünce tarihinde ele alarak konuyu açıklamaya çalışacağız.

Pozitivizmin ileri sürdüğü bazı düşünceler çok eskilere, Antik Çağ Yunan felsefesine kadar geri gittiği iddia edilir. Nitekim “deneye dayanmak ve deneyden hareket etmek ilkesi” Miletli Thales’e kadar iner. Deney ve deneye dayanarak doğayı inceleme fikri, ilk defa Aristoteles’te bilinçli bir özellik kazanır.²²

Her ne kadar bu görüş kuvvetli bulunmayıp çoğu kişi tarafından benimsenmese de bizzat A.Comte tarafından şiddetle savunulur. O, şöyle der: “Thales ve Pythagoras, Aristoteles’in habercileri olduğu gibi, iki gerçek filozof, Descartes ve Leibniz de benim habercilerim oldu²³

Ancak yine de pozitivism için, kesin bir başlangıç tarihinin belirlenmesinin çok zor olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır. Böyle düşünenlerin büyük bir kısmına göre, bu akımın da diğer bütün insani bilgiler gibi, özellikle Aristoteles ve İskenderiye Okulunun çalışmalarından ve tabiat bilimlerinin Avrupa’ya Müslümanlar tarafından nakledilmesinden beri, devamlı ve gün geçtikçe geliştiği kesin olarak söylenebilir. Yaklaşık bir tarih vermek gerekirse, pozitivist eğilim, Descartes’in ve Galileo’nun düşünceleri başlar²⁴

Kısaca pozitivistimin tarihi başlangıcını ortaya koyduktan sonra şunu sorabiliriz: Acaba A. Comte’a kadar pozitivistimin gelişiminde başka hangi filozof ve bilim adamları etkili olmuştur? Bu soruya özet olarak cevap vermek istiyoruz.

Genellikle Thales, Pythagoras, Bacon, Kepler, Galilei, Descartes, Hobbes, Locke, Newton, Leibniz, Berkeley, D.Hume, D’Alembert, Cabnis, Simon gibi bilim adamları ve filozofların pozitivistimin temelinde ve gelişiminde büyük etkileri olmuştur.²⁵

A. Comte tarafından sistemleştirilen pozitivistimin hazırlanmasında, bunların

²² Öztabağ, Lütfi, *Felsefe Dersleri*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1984, s. 67.

²³ *Korlaelçi*, s. 47.

²⁴ *a. g. e.*, s. 47.

ve bunların dışındaki bir çok bilim adamı ve filozofun katkısı elbette çok büyük olmuştur. Ancak bunların hepsinden söz etmemiz konumuzun dışında olduğundan biz bunlardan örnek olması açısından sadece A.Comte'un S.Simon'la ilişkisinden bahsetmek istiyoruz.

S.Simon'un çok yaratıcı ve orijinal fikirler ortaya koymasına rağmen metodoloji konusunda pek başarılı olduğu söylenemez. Oysa A.Comte, Descartes gibi, metodolojinin bilim için temel olduğunu ve mantıki ahengin en emin işareti olduğunu düşünür.²⁶

A.Comte'un hocası S.Simon'dan etkilendiği noktalardan biri de "eski din Hristiyanlık görevini yapmadığından, yerini Pozitif dine bırakmalıdır, " hususudur. Bundan başka toplumsal gelişmenin ana kanunu olan "Üç Hal Kanunu" her iki düşünür arasında ortak bir teoridir.²⁷

Sonuç olarak diyebiliriz ki S.Simon'un A.Comte üzerindeki etkisinin inkarı mümkün değildir, bu etki oldukça orijinal felsefi fikirlerin etkisidir. S.Simon'un etkisi A.Comte'a tarih felsefesi için bazı genel fikirler ve tali görüşler telkin etme konusunda olmuştur. Gene A.Comte, S.Simon'dan aldığı fikirlerle politika ve bilimde geçerli bir yöntem elde etmiştir.²⁸

S.Simon'un felsefesini ve A.Comte üzerindeki tesirini genel hatlarıyla izah ettik. Şimdi A.Comte'un felsefesini genel hatlarıyla ortaya koyalım. Acaba A.Comte'un pozitivist felsefeye kattığı orijinal bir görüş var mıdır? Yoksa iddia edildiği gibi eskiden çatısı olan, sistematize edilmiş bir sistemi kendine mi mal etti? Eğer durum böyle ise A.Comte pozitivistliğe hiç mi orijinal bir katkıda bulunmadı? Bu ve benzeri sorulara cevap vermek için önce, A.Comte'un felsefe sistemini genel hatlarıyla ortaya koymak gerektiğini düşünüyoruz.

A.Comte'un sistemini bütünüyle anlayabilmek için o dönemin şartlarını ve gelişmelerini tek kelimeyle atmosferini bilmemiz çok büyük bir önem taşır. Her şeyden önce insanlığın en büyük deneyimlerinden biri olan "Fransız İhtilali" pozitif

²⁵ Öztabağ, s. 67.

²⁶ Bruhl, L. Levy, *A. Comte'un Felsefesi*, Çev. Z. Fahri Fındıkoğlu, Burhanettin, Matbaası, İstanbul, 1940, s. 8.

²⁷ a. g. e., s. 79.

²⁸ a. g. e., s. 8.

felsefenin doğduğu evreye hakimdir. A.Comte'a göre bu ihtilal olmaksızın ne terakki teorisi, ne sosyoloji ne de pozitif felsefe mümkün olmayacaktı. Bu sosyal sarsıntı felsefi ve siyasi düşüncede önüne geçilmeyecek geniş ve devamlı bir etki meydana getirmiştir. Bu dönemde hemen hemen bütün düşünürler tek ve aynı konu üzerinde durmuşlardır. İhtilalden sonra kurulacak idealist sistem ne olmalıdır? Bununla hem siyasi idarenin şeklini hem de sosyal sistemin temel prensiplerini kastediyorlardı. Zira bu konu esaslı olduğu kadar pratik bakımından da acil bir mahiyet arz ediyordu. Bu devirdeki tüm düşünürler “ Toplumunu yeniden kurmak lazımdır.” prensibi üzerinde birleşiyorlardı. A.Comte'un sistemi üzerinde yapılacak bir tetkik bu noktayı kolayca gösterir. Onun felsefeden istediği şey çağdaş toplumun temellerini rasyonalizm üzerine kurmak böylece Katolikliğin yerini tutacak yeni bir din ihdas etmektir.²⁹ Asıl konumuzu oluşturan bu yeni din hakkında ikinci bölümde geniş bilgi verilecektir.

Fransız devrimiyle dengesini kaybeden Fransa, bir türlü toparlanamıyor, toplum büyük bir kargaşa içinde bocalayıp duruyordu. Bütün aydınlar, dikkatlerini toplumun problemleri üzerinde hasta toplumun derdine çare aramaktaydılar. Bu aydınlardan biri de A.Comte'dur. O, “Büyük devrimin sarsıntısı aynı zamanda, onu takip eden uzun bir gerileme, yeni gelen doktrininin sistemli görüşünü hazırlamalıdır” diyerek kendi kurtuluş reçetesini ileri sürer.³⁰

Genel olarak insanlığın aradığı şey kişisel görüş ve ifadelerin birliği, ahengi ve insicamıdır. O zamana kadar, bu ahenk, kilise tarafından sağlanıyordu. İhtilal tarafından bu ahenk kırılınca, bunu tekrar sağlamak yani toplumu yeniden düzenlemek başlıca gaye olmalıydı.³¹

İşte bir çok çağdaşı gibi A.Comte da bu “Yeni Sosyal Kurtuluş” prensibini hayata geçirmek için büyük bir çaba harcamaya başladı. Ona göre müesseseler âdetlere, âdetler de inançlara bağlıdır. Adetler yaratılmadıkça, bunu gerçekleştirmek için, mesela Avrupa'da Ortaçağdaki Katolik nass (doğma) gibi herkes tarafından doğru kabul edilmiş “ inançlar sistemi ” yapılmadıkça her yeni müessese projesi

²⁹ *a. g. e.*, s. 5.

³⁰ *Korlaelçi*, s. 84.

³¹ *Bruhl*, s. 84.

boşuna yapılmış olacaktır.³²

A.Comte'ü diğer düşünürlerden ayıran yönü, onun yeniden teşkilatlanma projesinin prensiplerini bilime ve felsefeye sormasıdır.³³

Devrin hemen hemen bütün düşünürlerinin ortak sorunu ve konusu olan “Yeni Sosyal Kurtuluş” projesini nasıl oldu da A.Comte, sadece kendine has bir şekil altında meydana getirir? O, zikzaklı fikir yapısının son evresinde gittikçe barizleşen mistik bir durumu düşüncelerine temel yapmaya başlamıştır. Bunun sebebi, sevdiği kadının ölümü ve bu ölümün, A.Comte üzerindeki tarif edilmez etkisidir. Bu mistik dönemde O, yeni kuracağı dini hiç olmazsa, Katolikliğin en kuvvetli çağında taşıdığı kudrete eşit bir otorite olarak toplumun hizmetine adanmayı arzu ediyordu. Bu teorik emek A.Comte'un gençliğinin ve olgunluğunun en iyi zamanlarını aldı.³⁴

19.Asırda Fransa'da doğmuş sistemler içinde etkisi bu ülkenin sınırlarını aşan tek sistem A.Comte'un sistemidir.

Bu, sistem, esas itibariyle düşüncenin teolojik ve metafizik problemlerden kurtarılması ve yeryüzünde mevcut tüm transandantal sistemlerin yıkılmasını öngörür.³⁵

Pozitif felsefe, daha uzağa gitmeksizin pozitif veya deneysel bilimin ortaya koyduğu şeylerin sentezini konu olarak araştırır.³⁶

Pozitif felsefenin temel özelliği bütün olayların, değişmez kanunlara bağlı olduğunu kabul etmesidir. Yapılacak bütün iş, bu kanunların keşfedilmesi ve mümkün olduğunca en az sayıya indirilmesidir. İlk ve son sebeplerin araştırılması hem mümkün değildir, hem de anlamsızdır.³⁷

Pozitivist felsefenin amacı akli yoldan giderek insana, topluma ve dünyaya ilişkin ve herkesçe kabul edilmiş bir gerçekler sistemi kurmaktır.³⁸ A.Comte'un düşüncesinde felsefenin işi, ahlaka, siyasete ve dine temel olmaktır. Felsefe başlıbaşına bir gaye değildir. Toplum içinde hükümetin rolü ne ise bilimler arasında

³² a. g. e. , s . 16.

³³ a. g. e. , s . 16-7.

³⁴ a. g. e. , s . 12.

³⁵Toku, Necdet, *Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe*, Beyan Yayınları, Umut Matbaacılık, İstanbul, 1996, s. 61.

³⁶ *Korlaelçi*, s. 13.

³⁷ *Toku*, s. 61.

hükümetin rolü de odur.³⁹

Pozitif felsefenin özel amacı; yeni sosyal fiziği kurmaktır. Zira sosyal olaylar da değişmez doğa kanunlarına bağlıdır.⁴⁰ Hedefi ise bilimlerde matematik-fizik metodu uygulayarak birliği sağlamaktır.⁴¹

Açıkça görülüyor ki A.Comte felsefeyi, sadece bir bilim teorisi olarak ele almak, felsefeyi bilimin hizmetine koymak istiyor. Başka bir deyişle o felsefeyi bilimsel bilginin oluşum halindeki sentezine indirgemektedir. Oysa felsefe bilimlerin hizmetinde değil, bilimlerin üzerinde bir düşünce tarzıdır.

“Üç Hal Kanunu”na gelince, bu kanun pozitivizmin kurucusu A.Comte’un insan düşüncesi ve toplum için öngördüğü üç aşamalı evrim ya da gelişme yasasına verilen addır.⁴²

A.Comte’un evrim teorisi biyolojiye değil; tarihe yöneliktir. A.Comte, insanlık tarihini belli kanunlara göre oluşan ve gelişen bir tekamül olarak görür. Burada tarihten elde edilen evrim kavramı cihanın bütününe teşmil edilir.⁴³

A.Comte, zihnimizin tabiatı gereği üç merhaleden geçtiğini söyler. Buradaki “tabiatı gereği” fikri üzerinde durulması gerekir.

Ona göre insan doğası gereği ilk sebeplerle ve “niçinler”le uğraşmış yani mutlak bir bilgiye ulaşmak istemiş, bu maksatla kendisinde gördüğü durumları, tabiatüstü varlık ve iradelerle açıklamaya çalışmıştır.⁴⁴ A.Comte’a göre, teolojik, metafizik ve pozitif gibi sıfatları taşıyan üç bilgi türü, düşünce tarihinde birbirini takip etmiştir. Bu takip sırası gayet doğaldır. Çünkü insanlığın düşünce tarihi bunun böyle olduğunu bize gösteriyor. Ayrıca bu bir organizma gereğidir. Nitekim çocuk

³⁸ Bruhl, s. 22.

³⁹ a. g. e. , s. 14.

⁴⁰ a. g. e. , s. 17.

⁴¹ Bolay, S. Hayri, *Türkiye’de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, 4. Baskı, Akçağ Basım Yayım ve Pazarlama A. Ş. , Burak Matbaacılık, Ankara, 1991, s. XXXVIII.

⁴² Cevizci, s. 525.

⁴³ Aster, E. V. , *Felsefe Tarihinde Tekamül Mefhumu*, Felsefe Semineri Dergisi, Sayı: 1, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1936, s. 52.

⁴⁴ Erişilgil, Emin, *Filozofiyeye Başlangıç*, 2. Baskı, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul, 1938, s. 20.

⁴⁵ Fındıkoğlu, Z. Fahri, *İçtimaiyyat*, C. 2, İ. Ü. İ. F. Y. , Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1961, s. 245.

psikolojisi bunu tasdik ediyor. Bu durum mantığın da emridir.⁴⁵

A.Comte, "Üç Hal Kanunu" nun orijinalitesinin kendisine ait olduğunu iddia eder. Halbuki bu kanun 18. Asırda Turgot, sonra Condorcet ve Bourdin tarafından ortaya konmuş ve formüleleştirilmişti. Ancak ona göre onlardan hiç birisi kanunun bilimsel genişliğini görememişti. "Üç Hal Kanunu" nu olaylardan çıkarmak başka, onun büyük önemini anlayıp insanlığın evrimindeki bütüne hakim bir kanun olarak tanımak yine başkadır.⁴⁶

A.Comte, tarafından ifade edilen gelişme sürecindeki birinci evre, teolojik evredir. Bu evre, insanın çocukluk dönemine benzer. Ve insan burada dünyayı, kendisinin bu dünyadaki yazgısını ve fenomenleri Tanrısal ya da tinsel güçlerle açıklar. Burada gerçeklik bir takım etkilere, arzulara sahip olan egolar, tinler ve ruhlar aracılığıyla antropomorfik ve animist bir tarzda açıklanır.⁴⁷

Metafizik dönem, insan düşüncesinin ikinci basamağıdır. Bundan önce kişi diye tasarlanan tanrılar ve bunların istekleri, öfkeleri, soyut kuvvetler, güçler ve gizli nitelikler kılığına girerler.⁴⁸

A.Comte, bu geçiş evresini, teolojik evreye daha yakın görür. Metafizik evre, dilekler yerine mahiyeti, yaratan yerine tabiatı koyuyorsa da, görevlerinde büyük bir benzerlik vardır. Teolojik evre de metafizik evre de artık geçmiştir.⁴⁹

Pozitif döneme gelince; burada fenomenlerin gerisindeki güçlere ya da özlere ilişkin metafiziksel açıklamalardan vazgeçilir, algılanmayan, nedenleri bulmayı amaçlayan araştırmalar bir yana bırakılır. İnsan bilgisinin sınırlı olduğu anlaşılır. Bilginin yalnızca insan türünün doğasına ve değişen toplumsal ve tarihsel koşullara bağlı ve görel olduğu kabul edilir. Bundan dolayı mutlak açıklamalar bir yana bırakılır ve olgular arasındaki düzenli ilişkileri ya da yasaları bulmaya geçilir.⁵⁰ Bilimler bu devrin eseridir, pozitif felsefe bu devrede kurulmuştur. Bu, son devirdir.

⁴⁶ Ülken, H. Ziya, *İçtimai Doktrinler Tarihi*, İ. Ü. Y., Sayı: 148, İstanbul Yedi Devir Basımevi, İstanbul, 1940, s. 197.

⁴⁷ *Cevizci*, s. 525.

⁴⁸ Sarp, Hatemi Senih, *Filozofi*, İstanbul Muallim Ahmet Halit Kitabevi, Kenan Basımevi, İstanbul, 1940, s. 10.

⁴⁹ Sena, Cemil, *Filozoflar Ansiklopedisi*, C. 1, Remzi Kitabevi, Yükselen Matbaası, İstanbul, 1974, s. 420.

⁵⁰ *Cevizci*, s. 525.

Artık dördüncü bir devrin doğmasına imkan yoktur.⁵¹

A.Comte, pozitivism adını verdiği felsefi doktrinini doğrudan doğruya bilim üzerine kurmuştur. Bu nedenle onun bilim anlayışına kısaca değinmek istiyoruz.

Ona göre bilimi, bilgilerimizin yayılması ve birbirine bağlanması için sistemli bir metodoloji diye tarif edebiliriz.⁵² Bilimin hedefi insanları doğaya egemen, hiç olmazsa ona karşı bağımsız kılmaktır.⁵³ evreni evrendeki sebeplerle izah etmek, olgular arasında var olan sabit ilişkileri belirlemek, doğa yasalarını bulmak ve önceden görmek gerekir.⁵⁴ Onun bilimdeki metodolojisi ise hem metafizikle hem de iman ve inançla savaşımdır.

A.Comte'a göre yegane geçerli bilgi pozitif bilgidir.⁵⁵ Bu bilgiden şüphe etmek boşunadır. Zira bu bilgi istendiği anda ispat edilebilir.⁵⁶

O, her şeyin pozitif bilimlerle bilinebileceğini aksiyomatik tarzda kabul etmekle birlikte eserine yine de felsefe ismini vermiştir. Zira o, bilimlerin birbirinden ayrı, düzensiz bir tarzda gelişip ilerledikleri kanısındadır. Bu sebeple, ona göre bütün bu bilimleri birleştiren bir sistem, bilimlerin üstünde bir bilim yani felsefe olmalıdır.⁵⁷

A.Comte, bilimin dağınlıklığını ortadan kaldırıp sistemleştirmekte; felsefeyi de toplum yararına kullanabilmesi için bilime indirgemektedir. Birincisi doğru ve gerekli olabilir ama ikincisi yanlış ve lüzumsuzdur. Zira insan, yalnız duyu bilgisiyile yetinen bir varlık değildir. İnsan aynı zamanda varlığın özünü, nedenini ve olayların arkasındaki varlığı kavramak isteyen bir varlıktır. Günümüze gelene kadar felsefe daima varlığı, duyuları aşan varlık ile beraber, bütünüyle açıklama çabası içine girmiştir. Oysa A.Comte, insan zihni için, konu olarak sadece duyu bilgisini göstermekle, insan bilgisinin alanını daraltmaya, insanın zihnine adeta sansür uygulamaya çalışmışsa da elbette bunda başarılı olamamıştır.

Bilimlerin sınıflandırılması da A.Comte'un felsefesinde önemli bir yer tutar. Teolojik çağdan metodolojik çağa, sonra da pozitif çağa geçiş değişik entelektüel

⁵¹ Korlaelçi, s. 107.

⁵² Bruhl, s. 41, 42.

⁵³ Filibeli Ahmet Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?* 2. Baskı, Sadeleştirenler: Necip Taylan, Eyüp Onart, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 55

⁵⁴ Adıvar, Adnan, *Bilim ve Din*, Remzi Kitabevi, Yükselen Matbaası, İstanbul, 1980, s. 21.

⁵⁵ Bruhl, s. 55.

⁵⁶ a. g. e., s. 22.

disiplinler içinde kendiliğinden gerçekleşmez. A.Comte'un düşüncesinde "Üç Hal Kanunu" değişik bilimlerin sınıflanması ile ilişkili olarak kesin bir anlama sahiptir. Değişik bilimlerin sıralandığı düzen bize değişik alanlarda aklın pozitif hale geldiği düzeni gösterir.⁵⁸ O, bilimleri şöyle sınıflandırır: Matematik (aritmetik), geometri, mekanik, kimya, biyoloji ve en son da sosyoloji gelir.⁵⁹

İşte A.Comte'un takip ettiği gaye bakımından telakkisi önemli olan yalnız ve yalnız bu bilimlerdir. Zira bilimlerin sınıflandırılması ihtiyacı, olayların birbiri ardı sıra olan düzeni içinde pozitif zihniyetin yükselişini araştırmak içindir. Bunun için prensiplerini teorik ve soyut bilimlerden alan somut ve pratik bilimleri göz önüne almak, sonra teorik ve soyut olanlara bağlanmak yeterlidir. İnsan zekasının özel gayretini bu teorik bilimlerin metodoloji ve ilerlemesinde görüyoruz. Tekamülün konularını da ancak orada elde edebiliriz.⁶⁰

A.Comte, daha önce yapılan bilim sınıflamalarına itibar etmez. Bu sınıflamaları takdire şayan bulmaz. Ona göre bilimlerin sınıflandırılması a priori görüşler yerine deneyle ortaya konmalıdır.⁶¹

Ana bilimlerin hepsi artık pozitif olarak düşünülmektedir. Hepsi izafiye yakalamak için mutlaka takip etmekten, kanun bilgisi için sebep araştırmaktan vazgeçmişlerdir. Bu bilimlerin farkları sadece konuların yani yokladıkları olayların tabiatından ileri gelir.⁶²

O bilimlerin en basitini en başa, en bileşik olanını ise en sona koyar.⁶³ Mesela, bilimlerin en basiti olan matematik, binlerce seneden beri pozitif haldedir. O, hiçbir zaman teolojik olmamıştır. Üç kere üçün dokuz etmesi için Tanrıya yalvaran sağduyulu bir kimse çıkmamıştır.⁶⁴

⁵⁷ *Adıvar*, s. 334-335.

⁵⁸ Aron, Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, 3. Baskı, Çev. Korkmaz Alemdar, Bilgi Yayınevi, Adelet Matbaacılık Tic. Ltd. Şti., Ankara, 1994, s. 62.

⁵⁹ Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, 6. Baskı, Remzi Kitabevi, Evrim Matbaacılık Ltd. Şti., İstanbul, 1990, s. 467.

⁶⁰ *Bruhl*, s. 42.

⁶¹ *a. g. e.*, s. 43.

⁶² Kösemihal, Nurettin Ş., *Sosyoloji Tarihi*, 5. Baskı., Remzi Kitabevi, Evrim Matbaacılık, Ltd. Şti., İstanbul, 1995, s. 151.

⁶³ Weber, Alfred, *Felsefe Tarihi*, 2. Baskı, Çev. Vehbi Eralp, Sosyal Yayınlar, Acar Matbaacılık İstanbul, 1991, s. 398.

⁶⁴ *Korlaelçi*, s. 110-111.

A.Comte'un ana bilimleri sınıflaması dört temel ilkeye dayanır. Birincisi, bilimler genelden özele, yalından karmaşıklığa doğru sıralanmıştır. En başta bulunan matematik en genel ve en yalın olduğu halde, en sonda bulunan sosyoloji en özel ve en karmaşıktır; ikincisi, bilimler mantıksal bağlılığa göre sıralanmıştır. Başka bir deyimle, her sonra gelen bilim kendinden öncekilerden yararlanmakla beraber onların hiçbir zaman anlatamayacağı bir fazlalığa sahiptir. Örneğin, en sonda bulunan sosyoloji, matematik, astronomi, fizik, kimya ve biyolojiden yararlanır. Genelde bunları aşan bir fazlalığa sahiptir. Bu fazlalık sosyolojinin kendine özgü konusudur; üçüncüsü, bu da, bilim sınıflamasının öğretimi kolaylaştıracak bir biçimde sıralandığı, didaktik bir değer taşıdığını gösterir; dördüncüsü ve sonuncusu ise, bilimler tarihsel gelişmelerine göre daha doğrusu Üç Hal Kanunu'na göre sıralanmıştır. Örneğin, başta bulunan matematik, teolojik, metafizik evreleri aşarak ilk olarak olumlu evreye giren bilimdir, onun için en başa konmuştur. En sonda bulunan sosyoloji de olumlu evreye en son girendir.⁶⁵ Bilimlerin sınıflanmasının amacı, insani bilimi kurmak ve metafiziği yıkmaktan ibarettir.⁶⁶

A.Comte'un fikirleri genellikle felsefi ve sosyolojik eserlerde teolojik ve pozitif diye iki dönem olarak kategorize edilir. Oysa onun düşüncesini üç döneme ayırmak daha isabetli olacaktır. Birincisi, teolojik dönem, ikincisi, pozitif dönem ve üçüncüsü ise mistik dönemdir.⁶⁷

O, bilimsel metodolojisinde daha önceleri mutlakı savunurken son döneminde bundan dönüş yaparak, rölativizmi benimsemiştir. Ayrıca o, birinci bölümde açıklayacağımız hayatının son döneminde idealist ve mistik denebilecek görüşler ileri sürmekle kalmamış, bu durumu, tüm sisteminin anahtarı haline getirmiştir.⁶⁸

Görülüyor ki o, çizdiği sınırdan kendisi de duramamış son döneminde pozitivist dönemiyle çelişir bir tavır sergilemekten kendisini alıkoyamıştır. Ne gariptir ki bilimsel metot adına 1817'de S.Simon'dan A.Comte, A.Comte'dan da yine aynı

⁶⁵ Kösemihal, s. 155.

⁶⁶ Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, s. 425.

⁶⁷ Bottomore, Tom; Nisbet, Robert, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, 2. Baskı, Çev. Mete Tunçay, Aydın Uğur, Ayraç Yayınları, Şafak Ofset, Ankara, 1997, s. 247.

⁶⁸ Adıvar, s. 335.

gerekçeyle 1850’de öğrencisi Littré’e ayrılacaktır.⁶⁹

A.Comte’un bu zikzaklı ve çelişkili fikir yapısı, haklı olarak, hem öğrencileri (ki öğrencilerinin insafsızca eleştirileri, değişkenlik arzeden bu fikir yapısından ziyade, mistisizme yanaşmasından kaynaklanır) hem de diğer bir çok düşünür tarafından tutarsızlıkla itham edilmiş ve eleştirilmiştir. İşte en çok eleştirilen ve eleştirilmesi gereken noktalardan bir kaç:

A.Comte, insan zihnini bir takım meselelerle uğraşmaktan men ediyor Fakat buna bir gerekçe göstermiyor. Sadece, insan zihni klasik anlayıştaki konularla uğraşmaz, diyor. Bu yeterli bir gerekçe değildir. Bunu söyleyeceğine insan zihnini tahlil edip bu zihnin neyi bileceğini ve neyi bilemeyeceğini göstermeliydi. Bunu yapmadığı iddiası ispatsız kalıyor.⁷⁰

Yine A.Comte kendi düşünce yapısı genellikle “Üç Hal Kanunu”na uymamakla birlikte, bu kanunu doğru ve makul göstermek için tüm meseleleri bu dar kalıplara sıkıştırmaya çalışmaktadır. Ama “Üç Hal Kanunu” bütün konularda bir ispat sayılamaz. A.Comte, “Üç Hal Kanunu”na göre, insan zihninin üç dönemden geçtiğini ve içinde yaşanan çağın bilim çağı olduğunu söylüyor. Geçirilmiş olan çağları teolojik ve metafizik çağlar diye olumsuz olarak değerlendiriyor ve bu çağların aşılmış olduğundan bahsediyor. Ancak felsefe tarihi onun bu anlayışını yalanlayan sayfalarla doludur. Sözcüleri, Archimedes, Kopernikus, Kepler, Galileo ve Newton gibi bilim adamları, bilimsel düşüncenin geçmiş çağlardaki temsilcileridir.

O, hiç şüphesiz, içinde yaşadığı çağın genel eğilimine uyarak olayları ve olaylar arasındaki değişmez kanunları insan düşünmesinin biricik konusu yapmış ve bunları adeta mutlaklaştırmıştır. Ama bunu yaparken, yüzyıllardan beri varlığı bütünüyle açıklamak isteyen felsefeyi metafizik diye reddetmiştir.⁷¹ Pozitivizm, metafiziği reddedecek kadar metafizik olabilir ama netice itibarıyla, o da gerçek bir metafiziğin oluşması yolunda büyük bir hizmette bulunmuştur.⁷²

A.Comte, bir mucit değildir. Esas fikirleri zaten eskiden vardı. Onun ortaya

⁶⁹ Bruhl, s. 57-58.

⁷⁰ Sarp, s. 10.

⁷¹ Tunali, İsmail, *Felsefe*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, tsz. , s. 57.

⁷² Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, Çev. Alpaslan Açıkgenç; M. Hayri Kırbasoğlu, Ankara Okulu Yayınları, Yıldızlar Matbaası, Ankara, 1996, s. 243.

koyduğu pozitivist felsefenin iki kaynağı S.Simon, diğeri de Broussait'nin teorileridir. O sadece mevcut fikirleri toplamıştır. Zira daha önce Bacon, deney metodunu kurmuştur. Sonra Locke, insan biliminin yegane kaynağının deney olduğunu, Candillac bu kaynağın duyulardan ibaret olduğunu, Hume, sebeplerin var olup olmadığının bilinmediğini iddia etmiştir.⁷³

Böylece A.Comte'un genel olarak fikir yapısını ana hatlarıyla ortaya koymaya çalıştık. İnanıyoruz ki bu genel bilgiler çerçevesinde Onun din ve ahlak felsefesi çok daha kolay anlaşılacaktır.

⁷³ Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Grüşün Mücadelesi*, s. 326.

BİRİNCİ BÖLÜM

A.COMTE'UN DİN ANLAYIŞI

A-Genel Din Tarihi Teorisi

A.Comte, şimdiki tespiti yapmak, geleceği tayin için, geçmişini takdire imkân veren dinin tarihi teorisini bilmemiz gerektiğini söyler. Yani o, dinin genel tarihini dinin anlaşılması için zaruri bir koşul olarak görür.⁷⁴

Onun dinin genel tarihini üç evreye ayırdığını daha önce söylemiştik. Bu evrelerin birincisi teolojik evredir.

Bu evrede en çok rol oynayan, hayal gücüdür. Doğa olaylarını ve olgularını birleştiren bağın açıklanmasında insan zekâsı birtakım doğüstü kuvvetlere, üstün ve kendininkine benzeyen bir iradeye başvurur. Ve bunların yardımıyla doğanın akışını, kendi işine yarar bir duruma getirmeyi düşünür. Olayları olduğu kadar da, kendisini yaratanın, birtakım tanrılar ve ruhlar olduğuna inandığı için, bu tanrısal varlıkların ötesinde başka bir şeyin bulunabileceğini tasarlayamaz ve bir doğa olayını bunlarla açıkladıktan sonra, başka bir neden aramaya da gerek görmez. Bunun içindir ki, insan başlangıçta, insan mutlak bir bilgiye ulaşabilmekten asla şüphe etmemiştir. Ona göre teolojik fikir pratik hayat bakımından ahlaksal ve toplumsal hayatın sağlam temellerini oluşturmak gibi büyük hizmetler yapmıştır. Bu gelişme dönemi, otorite dönemidir. İnsan sarsılmaz güçlere ortak bir güvenle bağlanır ve yaşar. Politikada bunun karşılığı krallıktır.⁷⁵ Bu dönemin birçok dereceleri vardır.

A.Comte, teolojik evreyi fetişizm ile başlatır, politeizm ile geliştirir ve monoteizmle zirveye yerleştirir.⁷⁶ Ona göre duyguların, hayallerle işaretlerle hakim olduğu hakiki mantığın kaynağı fetişizmdir. Herhangi bir ihtiras bizi, kanunlarını bilmediğimiz olayların sebeplerini, bunları önceden gördükten sonra, düzeltmek üzere, araştırmaya sevk ettiği zaman, bunları dış kuvvetlere tabi görecektir yerde

⁷⁴ Comte, Auguste, *Pozitivizm İlmihali*, Çev. Peyami Erman, 2. Baskı, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, s. 314.

⁷⁵ Bruhl, s. 31.

⁷⁶ Comte, s. 315.

kendilerine tekabül eden varlıklara insani hisler izafe etmekteyiz. Bu nedenle diyor A.Comte, fetişizm çok tanrıclıktan (politeizm)den daha tabiidir.⁷⁷

A.Comte'a göre fetişizm, uygarlığın gelişmesine hizmet eden ilk inanç biçimidir. Yine ona göre fetişizm zaruri olarak teolojik aşamanın gerçek temelini oluşturur. A.Comte, fetişizmin özelliğini belirlemek için Bossuet'in şu formülünü kullanır: "Tanrının kendisi hariç her şey Tanrıdır." Bu dönemde dışarıdaki bütün cisimlere, esas bakımından kendi hayatımıza benzeyen bir hayat izafe olunur. Filozofa göre fetişizm, dolaysız ve doğal olduğu için zekayı ve sosyalleşmeyi uyusukluktan kurtarmıştır.⁷⁸

Yine O pozitif ibadetin yüce kabul ettiği bir çok hizmetini fetişizme borçlu olduğunu, ayrıca sosyal ihtilal sayılan yerleşik hayata geçişin onun idaresinde sağlandığını belirtir. Fetişizm bu büyük değişim sayesinde insanlarda vatan toprağına bağlılık duygusunu uyandırdı.⁷⁹

A.Comte'a göre, fetişizm çeşitli insanî nitelikleri olan her şeye yansıttığı için ahlaki bir meziyete sahiptir. Bütün varlıklara hatta cansızlara karşı bile, bunların daima insanî niteliklere sahip olduğunu ileri sürerek, onlara sempati duymanızı sağlar.⁸⁰

Düşünür, fetişizmi bir çok yönden övse de yine de onu beşeri tefekkürün birinci çocukluk dönemi olarak adlandırmaktan kendisini alıkoyamaz. Çünkü fetişizm, kendiliğinden maddi alemi ilgilendirir, bu sebeple, bilakis bütün fiziki izahların çıktığı fikri ve ahlaki hayatımızı ayrı ayrı kapsamamaktadır.⁸¹

A.Comte, teolojik evrenin ikinci dönemine politeizm ismini verir ve bu dönemi şöyle nitelendirir: "Her ne olursa olsun, özellikle sosyal ve fikri olan insan hazırlığının genel durumu politeizme bağlıdır. O, öncelikle ilkel felsefe ve ilâhlarla meşguliyet fikrini uyandıran bir evredir Çünkü politeizm, tabiatüstü varlıkların ilavesi

⁷⁷ a. g. e. , s 315.

⁷⁸ a. g. e. , s. 321.

⁷⁹ a. g. e. , s. 324.

⁸⁰ a. g. e. , s. 321.

suretiyle fikri ve ahlaki hayatımızı kapsamaktadır. Aynı zamanda politeizm, zorunlu olarak gerçek manada bir ruhbanîyetin meydana gelmesini de temin eder.⁸²

Politeizm teokrasiden ibaret olup, sosyal yaşamın yegane kaynağıdır. Teokrasi isimlere değil kurumlara bağlı olarak insanların idaresini ve insanlara hizmeti gerçekleştirir. A.Comte “teokrasi baskıcıdır” eleştirisine şöyle cevap verir: “Teokrasiye karşı yapılan bütün bu tenkitler Aziz Augustinus’un çok tanrıcılığın geneline karşı ithamları ve Voltaire’in Katolikliğe karşı isnatları kadar hafif görülmelidir. Eğer hakimiyeti büyük ölçüde tabiatımıza gereği kadar uygun ve hatta ilerlememize oldukça müsait olmasa idi, (teokrasi) ne meydana çıkar ve ne de üstünlük elde ederdi.”⁸³

Yine de Comte, teokrasinin dogma olduğu, yani değişme kabul etmeyen bir özelliğe sahip olduğu yolundaki eleştirilere de kesinlikle katılmaz. Ona göre boğucu hareketsizlik eğilimleri gerçekten ancak teokrasinin son safhasında kendisini göstermektedir. Bu ruhbanîyet karakterinin emir vericiliği ve zenginliği dolayısıyla önüne geçilmez düşkünlüğünden meydana gelmektedir. Fakat Batıdaki aşırı tezada bakılarak teokrasinin değişmezliği de pek büyütülmüştür. Yabancı her türlü karışıklıktan bağımsız olarak bir çok şümüllü alamet, uzun zamandan beri böyle bir medenîyetin kendiliğinden gelen hareketini açığa vurmaktadır. Mesela Budizm, Tibet’te ve Çin’de geliştirilen derin değişikliklerin katalizörü olmuştur.⁸⁴

Politeist safhadan sonra A.Comte, teolojik evrenin son aşaması olarak değerlendirdiği monoteist aşamaya açıklık getirir. Bu evrede ise açıklamaların kaynağı olan ilkeyle, açıklanmış olaylar arasındaki mesafe ve ayrılık da pek fazladır. Bu evre, bulanıktır. Bu sebeple politeizmden daha geri olan bir takım fikirler üretmiştir.⁸⁵ Teolojik düşüncenin bu üçüncü evresinde, insan düşüncesi, çevresindeki varlıkların görünmez bir tek varlık tarafından yönetildiğine inanır.⁸⁶

⁸¹ a. g. e. , s. 321.

⁸² a. g. e. , s. 323.

⁸³ a. g. e. , s. 325.

⁸⁴ a. g. e. , s. 325-328.

⁸⁵ *Erişilgil*, s. 21-22.

⁸⁶ Hançerlioğlu, Orhan, *Düşünce Tarihi*, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, Evrim Matbaacılık Ltd. Şti. , İstanbul, 1983, s. 32.

A.Comte'a göre monoteist dönem, metafizik döneme geçiş için bir basamaktan başka bir anlam ifade etmez. İnsanlık, teolojik evreden metafizik evreye geçmiştir. Metafizik hal, bir soyutlama halidir. Evreni yöneten artık insana benzeyen bir varlık değil, soyut bir kavramdır, soyut bir ilkedir. Metafizik aşamada insan, soyutladığı nitelikleri, soyut iyiliği, soyut güzelliği, soyut mükemmelliği gerçek varlıklar saymaktadır.⁸⁷

A.Comte, metafizik çağla ilgili bilgi verdikten sonra pozitif çağın özelliklerini anlatır. Pozitif çağ, onun, dinin genel tarihine ilişkin düşüncelerinin zorunlu ve tamamlayıcı bir aşamasıdır. Bu dönemde, insanlık artık, alemin nereden gelip nereye gittiğini, olayların en derin sebeplerini aramayı bırakmış, gözlem ve deneyle olaylar arasındaki değişmez ilişkileri aydınlatmayı tek amaç olarak kabul etmiştir. Düşüncenin bu görünümüne pozitif hal denir. A.Comte'a göre pozitif hal diğer iki geçici halden sonra insan düşüncesinin varabileceği en son konaktır. Ve bilimsel bilgiye ermiş olan insanlığın olgunluk halidir. Böyle bir düşünüşe sahip olan insanın dünya görüşü de felsefeye de uygundur. Bu felsefenin esası ise şudur: Her olan şey değişmez tabii kanunlara bağlıdır. Olan bir şeyi bilimsel tarzda anlama onun tabi olduğu kanunu bulmakla olur. Olguları, bundan başka yolla anlamaya çalışmanın hiç bir kıymeti yoktur. Onun için metafiziğin objesi olarak gösterilen meseleleri insanın bilmesi mümkün değildir, bunlar bilinemez şeylerdir⁸⁸

Düşünüre göre, insanlığın çocukluğu müddetince teolojik, gençlik müddetince metafizik olaylar, son derece noksan olmalarına rağmen toplumu idare etmeye yetiyorlardı. Fakat endüstriyel hayatın üstünlük kazanmasıyla teolojik ve metafizikçi esaslar değerini kaybetti. Böylece modern toplum pozitif rejimin gelmesini sağladı.⁸⁹

⁸⁷ *a. g. e.*, s. 33.

⁸⁸ *Erişilgil*, s. 22.

⁸⁹ *Korlaelçi*, s. 108.

B- Genel Din Teorisi

Din, insanla beraber varolmuş, insanla beraber varolmakta ve öyle görünüyor ki insanla beraber varolacak bir kurumdur. İnsanlık tarihinde ne kadar gerilere gidilirse gidilsin, dini inançlardan yoksun bir topluma rastlanmamaktadır. Tarihi devrelerde olduğu kadar tarih öncesinde de insanoğlunun bazı inançlara sahip olarak yaşadığı, yapılan bilimsel araştırmalardan anlaşılmaktadır. Bütün bunlardan, toplumu ayakta tutan temel esasların başta gelenlerinden birinin din olduğu açıklık kazanmaktadır. Öte yandan felsefe, hukuk, ahlak gibi bir kısım insan bilimlerinin kaynağının din olduğu da iddia edilmektedir. Hatta Victor Cousin bu hususa “her şey, din etrafında, din için, dinle teşkil olundu” diyerek daha genişlik kazandırmaktadır.⁹⁰

Eski ve yeni felsefelerde Tanrı'nın varlığı ile uğraşmayan ve ona bir problem olarak yer vermeyen felsefe yoktur. Bundan A.Comte'un pozitivizmini bile istisna etmemek gerekir.⁹¹ Hatta onun bütün sisteminin anahtarı dindir, diyebiliriz.⁹² Her ne kadar o, dinin geride kaldığını söyleyerek pozitivist anlayışta böyle bir probleme lüzum görmemiş ise de, pozitivizmin subjektif evresinde yani üçüncü devresinde bile dinin lüzumuna inandı ve insanlığı Tanrı ilan etti. İnsanlık dini adıyla yeni bir din kurdu ve bunun ilmihalini yazdı.⁹³

A.Comte'a göre, insanlığın evriminde en önemli etmen hep din olmuştur. Din, her çağda insanları birbirine bağlamaya yaramış, topluma düzen, denge ve sağlık vermiştir. İnsanlığı, bu bunalımdan, kargaşadan kurtarmak istersek ona bir din bulmak gerekir.⁹⁴ Zaten bugün ileri sürebilecek, bir dinin sadece kabul edilebilir olması da yetmez, pozitif gerçeklerden oluşması ve kanıtlanabilmesi de zorunludur.⁹⁵

Bir başka yandan din, insanın sürekli bir gereksinimini karşılar. İnsanın kendisini aşan bazı şeyleri sevmeye gereksinimi olduğu için de dine gereksinimi

⁹⁰ Tümer, Günay; Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, 2. Baskı, Ocak Yayınları, Minpa Matbaacılık, Ankara, 1993, s. 1.

⁹¹ Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, 5. Baskı, Akçağ Basım Yayım ve Pazarlama, Ltd. Şti. , Ankara, 1990, s. 10.

⁹² *Cevizci*, s. 11.

⁹³ Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, s. 17-18.

⁹⁴ *Kösemihal*, s. 159.

vardır. Toplumların da dine gereksinimi vardır. Çünkü onlara acizliklerini hatırlatan dünyevi gücü benimseyen, ılımlı hale getiren insana yetenek hiyerarşisinin yanında ruhsal güce gereksinimleri vardır.⁹⁶

A.Comte, din kavramını dar değil, çok geniş manada ele alır. Ona göre din hem maddi hem de manevi alanı kapsamalıdır. Yine o, bu iki alanı birbirinden ayırdığımız takdirde gerçek bir ahengin kurulamayacağı kanısındadır. Maddi ve manevi alanın her ikisini de kapsamayan bir dinin birligimize katkıda bulunması şöyle dursun doğrudan doğruya zıt olacağını savunur.⁹⁷ İnsanların dini, sadece ve sadece maneviyat olarak anlamasının sebebini de şöyle açıklar: “Bunun sebebi, hakikatte tabiat dünyasını ancak mukaddesat tanımayanlara bırakmak suretiyle ruhları zapt altına alabilmiş olan son geçici dinin (Hristiyanlığın) yetersizliğidir. Halbuki diyor A.Comte, tabiatüstü rejimin en mükemmel ve en devamlısını teşkil etmiş olan eski demokrasilerde bu ayrılık yoktu. Sağlık ve hekimlik sanatı burada sadece ruhbanliğin bir şubesi idi.”⁹⁸

Gerçekten pozitivistlerin de henüz tesis ve takviye ettiği tabii nizamda, kendine has mükemmeliyetinden ötürü, aynen böyledir. İnsan bilgisiyle insan sanatı, her bir kısmın birbirine bağlı bulunduğu ortak gayeye has çeşitli tezahürlerden ibaret olmak itibarıyla bölünme kabul etmez. Doktorla rahibin yalnız vücudu veya ruhu incelemeleriyle ne vücut ne de ruh sağlıklı biçimde ele alınır.⁹⁹

O, dini sisteminde din, ruh madde düalizmine yer bırakmaz. Bu din, hem ruhi alanı hem de maddi alanı içine almak suretiyle kişisel ve sosyal ahengi sağlama iddiasındadır.

Görülüyor ki o, monist bir sistemden yanadır. Monist bir sistem ruhani ve dünyevi ayırımını asla kabul etmez. O da bu ayırımın doğru olmadığına kesin olarak

⁹⁵ Bottomore; Nisbet, s. 244-245.

⁹⁶ Aron, s. 89.

⁹⁷ Comte, s. 8-9.

⁹⁸ a. g. e., s. 5-6.

⁹⁹ a. g. e., s. 6-7.

inandığından bu iki alanın birleşmesini şiddetle savunur. Ona göre disiplinsizliğe hakim olabilmek için bu iki alanın birleştirilmesi zorunludur.¹⁰⁰

Pozitivist görüşe göre din kurumu, yaratılmışların en asili, en şerefli olan insana ve insan topluluklarına mahsus görünür. Hakikatte, hayvan toplulukları ile insan toplulukları arasında bu bakımdan köprü kurulabilir ve asilliğin, şerefliğin derecesi asgariye indirilebilir.¹⁰¹

Din, maruz kalınan olayları anlama taslağı manasında anlaşıldığı takdirde, hayvanların ilkel bir dine sahip olduklarını söyleyebiliriz. Oldukça gelişmiş hayvanlar, yeterli tıpkı zaman bulduklarında bir nevi teorik faaliyet göstermek için, nesnelere tıpkı bizim gibi, bir irade ve ihtiras ile mücehhez farzetmekten ibaret kaba bir putperestliğe ulaşırlar. Bir çocuk, bir vahşi, bir köpek, bir maymun ilk defa gördükleri saati bir nevi hayvan yerine alacaklardır. Fakat A.Comte, hayvan ile insan arasındaki başlıca farkın en aşağı putperestlikten çıkıp, hakiki dine yükselmenin hayvan için imkansız oluşundan ibaret bulunduğunu hemen ilave eder. Hiçbir hayvan topluluğu, dini bir toplum oluşturmak için, sosyallik ile zekayı yeterince birleştiremez. Şüphesiz. A.Comte insana dini bir hayvan diyen de Quatrefages'ın tarifini kabul edecektir. Ona göre, hayvan ile insan toplumunu ayıran asıl kesin adım, insanın putperestlikten astrolojiye (yıldızlara tapmaya) geçmesiyle atılmıştır. Tanrının bu azametli eseri insanın tamamıyla teorik olan faaliyetinin ilk taslağıdır. İnsanlığın bütün sonraki dini gelişmesi burada başlamıştır.¹⁰²

Böylece insan ile hayvan arasında geçilmez bir mesafe bulunduğunu ileri süren deliller genellikle yanlış görülmüş olaylara dayanır. Biz insanlıktaki evrimin az çok görülebilir tohumlarını hayvanlarda da buluruz. İnsan türü nasıl ve niçin diğer türlere yaklaştırılmayacak, onlarla ölçülmeyecek bir tür olmuştur. Bu noktayı etraflıca araştırmamız mümkün değildir. Şu kadarını söyleyelim ki, insan türü bu üstünlüğü ayakta durmak veyahut elleri kullanmak gibi, filan veya falan özel ve şüphesiz önemli faydalardan değil, fakat kendisine belli olmayan bir gelişme temin eden

¹⁰⁰ a. g. e. , s. 324.

¹⁰¹ Fundıkoğlu, s. 263.

¹⁰² a. g. e. , s. 263-264.

birçok elverişli şartların yardımından dolayı kazanmıştır. Bu andan itibaren diğer türlerin sosyal evrimi kesin bir şekilde durmuş, insan türünün ise ilerlemesi mümkün olmuştur. Çeşitli şartların bu ilk tesirleri, çeşitli insan melekelerinin bugünkü gelişmesine göre takdir edilemez. Çünkü bu gelişme o ilk tesirlerin hazırladığı sosyal hayatın neticesidir. İnsanın hayvana üstün olan özelliklerinden her biri, başlangıçta pek az bariz olabilir. Sonradan, zaman, diğer yüksek melekelerin tesiri, hareket ve veraset... rollerini oynamışlar ve zamanla din kurumuna meydan vermişlerdir.¹⁰³

Burada A.Comte, insan ile hayvanın başlangıçta aynı özelliklere sahip olduğunu ancak sonradan insanın birçok elverişli şartların yardımıyla gelişme gösterdiğini iddia eder. Bu ondan itibaren diğer türlerinin sosyal evrimi kesin olarak durmuş ve insan türünün ilerlemesi mümkün olmuştur, demektir. Burada “birçok elverişli şartlar”dan neyin anlatılmak istendiği kapalı kalmaktadır. Kanaatimizce A.Comte burada, tabiatüstü bir Tanrı’ya inanmadığından, bunun ismini açıkça koyamamakta ve buna “birçok elverişli şartlar” demekle, kaçamak bir yanıt vermektedir.

A.Comte, her türlü tabiatüstü inancı reddetmesine karşın, tabiatüstü bir anlam içeren “din” kavramını niçin kullanmaktadır? Bu durum herhangi bir çelişki meydana getirmez mi? Bu ve benzeri sorulara yanıt verebilmek, öncelikle ve özellikle onun “din” kavramından ne anladığını ortaya koymakla mümkün olabilir.

A.Comte, bu kavramı her türlü özel inançtan tamamen bağımsız olarak genel bir anlama şeklinde algılamaktadır. Öyleyse din sözünün esas manası nedir?

A.Comte’a göre din; maruz kalınan olayları anlama taslağıdır.¹⁰⁴ Din, her kişiyi diğer bütün kişilerle uyuma sevk etmek üzere tanzim etmekten ibarettir. Yani din sosyal birliği sağlayan bir araçtır. İnsanlık dininin dışındaki dinlerde olduğu gibi bir amaç değildir¹⁰⁵

¹⁰³ a. g. e. , s. 264.

¹⁰⁴ a. g. e. , s. 263.

¹⁰⁵ Comte, s. 16.

A.Comte, ferdi ve kollektif olarak insanın bir ahenk sağlamasının çok zor olduğuna, dinin bu açıdan önemli olduğuna, yetkinlik denilebilecek bu birliğe bizi ancak dinin çok yaklaştırdığına inanır.¹⁰⁶

¹⁰⁶ *a. g. e.*, s. 7.

C. İnsanlık Dini Teorisi

Pozitivizmin din anlayışını, kurucusu A.Comte, altı ciltlik ‘‘Pozitif Felsefe Dersleri’’ hariç, diğer bütün eserlerinde geniş olarak belirtmiştir. Özellikle ‘‘Pozitif Politika Sistemi’’ ile pozitif dinin kurduğunu belirtir.¹⁰⁷ ‘‘Pozitivizm İlmihali’’ ile de bu dinin tatbikat şekillerini açıklar

A.Comte İnsanlık dinine geçmeden önce ‘‘İnsanlık’’ kavramına açıklık getirmeyi yararlı bulur: Ona göre İnsanlık, insanla değil, tersine insan İnsanlıkla anlatılır. İnsanlık bir soyutlama ve metafizik bir nesne değildir, tersine birey bir soyutlamadır. Pascal’ın dediği gibi der A.Comte, ‘‘İnsanlık canlı varlıkların en gerçeğidir.’’ İnsanlık bizi bugünkü halimize ulaştıran ve geleceğe doğru akan kuşaklardır. Öyle ki biz onda, o da bizde yaşamaktadır. Ölümsüzlüğe ancak onun sayesinde ancak ona yardımcı olduğumuz oranda kavuşacağız. ‘‘Ölüm hepimizi eşit kılacaktır,’’ sözü yerine ‘‘ölüm kişisel eşitsizliği açığa vuracaktır,’’ demek daha doğrudur. Bunun gibi İnsanlık canlılardan çok ölümlerden meydana gelmiştir. ‘‘Ölümlerin canlıları yönetmesi gittikçe kuvvetlenmektedir.’’ sözleri pek yerindedir.¹⁰⁸

O, insanlık deyince, gelmiş geçmiş, bugün yaşayan, ileride yaşayacak olan insanların tümünü anlar. Başka bir deyimle insanlık, tapılacak ‘‘Büyük-Varlık’’tır.¹⁰⁹

Ona göre sevgi ve birlik olan bir insanlığın bu sürekli gereksinimlerini karşılayacak din, bu insanlık dininin kendisi olacaktır. Kurulması önemli olan bu ahlaki değerler hiyerarşisi, dünyevi hiyerarşiye belki ters olduğundan A.Comte, bizi sevmeye davet ettiği insanlık olduğu gibi haksızlık ve bayağılıklarıyla görünen insanlık değildir. ‘‘Büyük-Varlık’’ insanların bütünü değil, bir eser ya da bir örnek bırakacak biçimde yaşayanlardır. Eğer insanlık canlılardan çok ölümlerden oluşuyorsa, bu istatistiksel olarak ölümlerin yaşayanlardan çok olmasından değil, sadece onların İnsanlık’ı oluşturmasından, sadece onları sevmemiz gereken insanlıkta yaşadıklarından, A.Comte’un öznel ölümsüzlük dediği şeyi hak ettiklerindedir.¹¹⁰

¹⁰⁷ *Korlaelçi*, s. 33.

¹⁰⁸ *Kösemihal*, s. 158 .

¹⁰⁹ *a. g. e.*, s. 158.

¹¹⁰ *Comte*, s. 45.

Acaba A.Comte'un kurmuş olduğu insanlık ya da pozitif din nedir? A.Comte'un aşkın bir Tanrıya dayanan ve insanlığın vardığı pozitif evreyle birlikte, kendisine gerek kalmadığı düşünülen geleneksel Hristiyanlık dininin yerine geçirdiği, aşkın bir varlığa dayanmayıp, kendisinde yalnızca insanlığa tapınma olan dine pozitif (insanlık) dini denir.¹¹¹

A.Comte'un insanlık dininin amacı bilimlerin soyut gerçeklerin, duygusal bir biçime sokarak geniş yığınlara yaymaktır. Ama bu dinde akıl daima gönlün, duygunun efendisi olacaktır. Hiçbir zaman kölesi durumuna düşmeyecektir. Böylece pozitif felsefe, bundan böyle teoloji ve metafiziğin yerine geçerek toplumdaki kargaşa işini üzerine almış olacaktır.¹¹²

A.Comte, din kurucusudur ve öyle olmak ister. Çağın dininin pozitif etkide olabileceğini ve olması gerektiğini düşünür. Elbette onun kurduğu din, geçmişin dini olamaz, çünkü, ona göre geleneksel dinler, geçerliliklerini yitirmişlerdir. Bilimsel düşünceli insanın geleneksel anlayıştaki Tanrı'ya da dine de ihtiyacı yoktur, olamaz. Zira insandaki sonsuz arzu, tabiatüstü bir inanışla tatmin olamamış ve olamayacaktır.¹¹³

A.Comte kurucusu bulunduğu bu insanlık dinini akıl üzerine değil, duygular üzerine dayandırmaktadır. Bundan amacı ise pozitivist dini, ilahi dinlerden ayırmaktır. Ancak A.Comte, her ne kadar, Pozitif dini, ilahi dinlerden ayırmak için, onu duygular üzerine kurmuşsa da, bu dinlerden yararlanmayı da ihmal etmemiştir. Hatta çoğu zaman bu dinlerin metodolojisine olan hayranlığı gizleyememiştir. Bu durumu görmek için "Pozitivizm İlmihali"ne bakmak yeterlidir.

Aslında A.Comte, toplumu, dindarlaştırmak yerine bizzat dinleştirmekte yani din haline getirmektedir. Bunu nasıl yaptığını şöyle anlatır: Sosyal mesele, tabiat faaliyetleri arasında bir kutup vazifesini gören, bununla birlikte aynı nispette sosyal kalan insan etrafında toplanmıştır. İnsanlık'ı tıpkı onun mümessili olan bir insanı

¹¹¹ Cevizci, s. 525.

¹¹² Kösemihal, s. 159.

¹¹³ Erman, Peyami, *Pozitivizm İlmihali*, Giriş, 2. Baskı, Milli Eğitim, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, s. XLVI.

sevdiğimiz gibi seveceğiz. Böyle varlığı ve gelişme kanunları belirli toplumu, bir bilgi olduğu kadar bir din haline getireceğiz.¹¹⁴

Pozitif (insanlık) din, toplum arasından birini, kabile bağınazlığı olacak biçimde sevmeyi ya da kimsenin bilmediği ve uğruna kuşkuların yok edilmeye başlandığı geleceğin düzenini sevmeyi öğretmez. A.Comte'un bize sevdirmeye çalıştığı bugünün Fransız toplumu, yarının Rus toplumu, öbür günün Amerikan toplumu değil bazı insanların yetenekli olduğu ve bütün insanların yükselmesi gereken üstünlüktür.¹¹⁵ O, insan birliğinin sosyoloğudur. "Büyük-Varlık"ın dini, bütün insanlar arasında birliği sağlayan bir dindir¹¹⁶.

İnsanlar her ne kadar sonsuzluğa dek kapalı dünyevi toplumlarda yaşamak zorunda iseler de A.Comte onların ortak inançlar ve tek bir sevgi kanunu (konusu) tarafından birleştirilmelerini ister. Bu konu yüzyıllar ve topluluklar boyunca özgülüğü aşan herkes için geçerli ve bu yüzden birliği bir olgu olarak değil bir amaç ya da bir ideal olarak gerçekleştirme ve sevmeye isteği ile birleşmiş insanları düşünmekten başka bir şey değildir.¹¹⁷

Bu dinde (pozitif dinde) bilim adamının aklı ile din adamının etki gücü, başka bir deyişle akıl ile kalp birleşecek ve yeni bir düzen kuracaktır. Bunu sosyoloji başaracaktır.¹¹⁸

A.Comte'un *Le Systme de Politique Pozitive* (Pozitif Politik Sistem) adlı eserinde, sosyolojiye üstün tuttuğu yedinci bir bilim karşımıza çıkar. Bu bilim dalı ahlaktır. Böylece ahlakla birlikte din de kaynağından kavranmış olacaktır. Din İnsanlığın başlangıcı ve sonudur. İnsan, çevresinin bozukluğu yüzünden bencillığe itilmiştir. Ama pozitif din, zeka ve eylemi yeniden duyguya bağlayacak şekilde düzenleyecektir. Bu dinin (pozitif din) akıl yönü endüstriye kalp yönü aileye dayanır.

¹¹⁴ *Erman*, s. I.

¹¹⁵ *Aron*, s. 90.

¹¹⁶ Koştaş, Münir, *A. Comte'un Din Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XXXIV, Ankara, 1998, s. 71.

¹¹⁷ *Aron*, s. 91.

¹¹⁸ Öztürk. Hüseyin, *Düşünce ve Uygarlık Tarihi*, Ülke yayınları, Yükselen Matbaası, İstanbul,

Bunun için ahlak, kalbin mutluluğunun ilmi olacaktır. Ahlakta bu yeni dinin kanunu değil, esası kavranılmış olur. Bilimler ahlakın birer dalı haline gelir. Çünkü insan özünde dini bir yaratıktır. Pozitivizmin sonunda başlangıcındaki şeklinden ayrılıp biraz da şahsi sebeplerle dini bir karakter aldığı görülmektedir.¹¹⁹

A.Comte'un yeni dini insanlığa inanmaktan oluşacaktır. A.Comte'un bu yeni dini, ayin ve törenlerine kadar Katolik dininin bütün inançlarına bağlıdır. Bu insanlık dini devletin yönetim şekline de yansıyacaktır. Artık A.Comte'a göre tek insan diye bir şey yoktur. Tek insan kendi kişisel çıkarını değil de, toplumun çıkarını düşünecek, buna uygun düşecek şekilde yetiştirilecektir. Bu toplumda egoizmin yerini özgecilik (altruizm) alacaktır. Yani başkalarını gözönüne almadan yalnız kendi çıkarını düşünen bir anlayışın yerine, başkalarının iyiliğini, yaşama ve davranış ilkesi yapan anlayış geçecektir.¹²⁰

A.Comte'a göre, "İnsanlığa, hiçbir insanüstü varlığa dayanmayan ve insan sevgisinden doğan yeni bir insanlık dini gereklidir. Bu din, teolojiye olduğu kadar metafiziğe de sırt çevirmelidir. İnsanlık dini nereden geldiğimizi ve nereye gideceğimizi düşünmeden kısa hayatımızı da yaşanılır bir hale (pozitif hale) koyacaktır. Buysa birbirimizi sevmekle, birbirimiz için yaşamakla gerçekleşecektir."¹²¹

A.Comte, İnsanlık kavramını incelerken, insan toplumlarının tarihin ilk zamanlarından beri var olduğunu düşününce, bu toplumları meydana getiren ne bilim ne de felsefe olmayıp din olduğunu söyler. Onun için de sosyolojinin dini de, önemle incelenmesi gerektiğini anlıyordu. Bütün din öğretileri iki noktada toplanır: Tanrı düşüncesi ve ruhun ölümsüzlüğü. İnsanın gerçek gereksinimine karşılık olan bir Tanrı düşüncesi, ulu, her yeri ve her şeyi kapsayan bir varlık tasarımından ibarettir ki, insanların ruhu, bu tasarımla birleşerek, ondan kendi bencil eğilimlerini yenmek gücünü alır. Ruhun ölümsüzlüğü yahut sonsuzluk kavramı da böylece Tanrıyla birleşen ve ondan güç alarak, iyilik ve adalet yolunda yürüyen

1993, s. 231.

¹¹⁹ a. g. e., s. 231.

¹²⁰ Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, Yükselen Matbaacılık, İstanbul, 1985, s. 289.

¹²¹ Adıvar, s. 237-238.

insanların sonsuz olan Tanrıyla birlikte ölümsüz olmalarından ibarettir. İşte A.Comte'un felsefesi de bu iki kavramın yerine geçecek kavramlar bulabilirdi. İnsanlığı eski filozoflar basit, genel soyut bir kavram gibi sayıyorlardı. Bu anlayışa göre insanlık boş ve cansız bir şekilden başka bir şey değildi. Halbuki insanlık, uzay içinde insanlar topluluğundan başka bir şeydir. İnsanlık, yalnız uzayda değil, zamanda da sürüp giden sonsuz bir gerçektir. O halde, insanların aradığı “tanrı” da bu insanlık olabilirdi. A.Comte'un “Büyük-Varlık” (Grand Etre) dediği insanlık da sonradan, insanlık dini diye meydana koyduğu dinin tanrısı oluyordu. Öte yandan, bu insanlığın bir parçası olan insanlar da iyilik ve erdemle bencillikten kurtuldukları oranda, insanlığın belleğinde ölümsüzleşecekler ve bu “ölümsüzler” öteki “öümlülerin” gözünde erişilmesi istenen bir basamak oluşturacak ve herkes o basamağa varmak için uğraşacaktı. İşte A.Comte, bu iki esaslı din kavramını sosyal bir kökten çıkardıktan sonra, bu kavramların teologların ortaya attıkları kavramlar gibi düşsel şeyler olmadığını, aksine daha gerçek ve yaşayan kavramlar olduğunu iddia ediyordu.¹²²

Katolikliği ve diğer geleneksel dinleri reddetmesine karşın, dinsel bir psikoloji sahibi olan filozof, pozitif felsefe üzerine kurulmuş psişik bir kuvvet taraftarıdır. Fikirleri ve adetleri idare edecek ve artık hayatiyeti sönmüş din yerine geçecek pozitif felsefe, meydana getirmek ister. İşte “Pozitif Politika”da ve “Pozitivizmin Tümü Üzerine Söylem”de, bilime dayalı bir felsefenin bütünsel ve evrensel bir din olabileceği iddiasındadır.¹²³ A.Comte'a göre, pozitif din, zihin faaliyetini tatmin ettikten sonra, daima kendisini temyiz eden realitenin etkisiyle gereği gibi belli başlı sahasını, teşkil eden ve birliğinin esası yerine geçen duygu alemine kadar uzanır. Her zaman ailevi, medeni, ferdi veya insanî bütün alışkanlıkları geliştirecek olan bu doktrin, bütün insaflı düşmanları tarafından bile taktir edilecektir.¹²⁴

İnsanlık dini, ilk ve geçici din gibi dayanışmalı olmasına rağmen farklı üç kısmı kapsar-dogma, ibadet ve yönetimi kapsar. A.Comte'a göre bu üç esas, karşılıklı olarak düşünceler, eylemler ve duygulardan ibaret temel özelliklerimizin üç

¹²² a. g. e. , s. 339-340.

¹²³ Fındıkoğlu, s. 245.

benzer düzenini ilgilendirir. Dolayısıyla bu üç kısım, üç büyük devamlı kuruluş olan felsefe, politika ve şiiri belirler.¹²⁵

Pozitivizmin kurduğu pozitif ya da insanlık dininin kutsal formülü şöyledir: İlke olarak aşk, temel olarak düzen, amaç olarak ilerleme.¹²⁶

A.Comte'a göre, bu evrensel doktrin, ahlaki tutumunun zihinsel yapısının ve hareket istikametinin değerlendirilmelerine göre aşkın dini, düzenin dini veya ilerlemenin dini olabilir. Zira aşk düzeni arar ve ilerlemeye götürür. Düzen aşkı sağlamlaştırır ve ilerlenmeyi yönetir. Nihayet düzeni geliştirir ve aşka götürür. Böylece, bu gidiş gelişler, duygulanma, teori ve eylem, eşit olarak "Büyük-Varlık"ın devamlı hizmetine yönelir.¹²⁷

Ona göre pozitif din, önce sevginin sonra da düzenin gerçek dinidir. Bu din beşeri, özellikle ahlaki ilerlemenin geneline uygun yegane dindir.¹²⁸

A.Comte'un genel felsefesine eleştiriler yönetildiği gibi, onun din felsefesine ve din sosyolojisine de oldukça çok eleştiri yöneltilmiştir. Her şeyden önce, onun din anlayışının ilahi dinlerden özellikle Katoliklikten çok farklı olmadığı yönünde eleştiriler bulunmaktadır. Zira onun sonradan ortaya attığı dinin akılcı, rasyonalist esasları, Hristiyanlıktaki teslisin bir teorisinden başka bir şey değildir. Pozitif bilimlerle hayatın izdivacından din doğmaz Pozitif din, ruh gittikten sonra bedende hayat tutmaya çalışmaktan ibarettir.¹²⁹

O, bir toplumun bağımsızlığı ve kalkınması için din zaruridir, demektedir. Ancak hemen şunu ilave etmektedir: Bu din Hristiyanlık ve İslamiyet olamaz. Çünkü ona göre bu dinler, gerici ve anarşiktir. Bu din pozitif dindir. Halbuki o, daha önce teolojik dönemin geçtiğini iddia ediyordu. O, kendisiyle çelişkiye düşmek pahasına da olsa akıl ve mantık dışı bir dini savunmaktan geri durmamıştır.

¹²⁴ Comte, s. 158.

¹²⁵ Korlaelçi s. 34.

¹²⁶ Comte, s. 20.

¹²⁷ a. g. e., s. 20-21.

¹²⁸ a. g. e., s. 155.

¹²⁹ Janet, Paul; Seaille, Gabriel, *Metalib ve Mezahib*, Çev. M. Hamdi Yazır, Eser Neşriyat ve Dağıtım, Haznedar Ofset Matbaası, İstanbul, 1978, s. 383.

A.Comte, teolojik evreyi en ilkel evre olarak nitelendirmek suretiyle, yine kendisiyle çelişkiye düşmektedir. Zira o, bilimlerin sınıflandırılmasında en önce olan en basit ve en genel olandır, demektedir. Öyleyse onun zamanının geçtiğini söylemek bir tarafa, en muteber evre olarak kabul edilmesi gerekirdi .Hatta ilk halin ikinci halde, her ikisinin de üçüncü halde bulunmaları, yani bir araz değil mahiyetinden bir parça, bağımsızlığını ilk kazanan evre olarak görmesi gerekirdi. Yine eğer teolojik evre, ilk evre ise, basit ve genel olması ve bunun için de bilim ve fenlerin hepsinin bu anlamı haiz olması gerekmez miydi?¹³⁰

A.Comte'un, teolojik dönemi, en ilkel dönem saymasına rağmen onun sübjektif döneminde katı bir teolojizm savunucusu olması nasıl açıklanabilir? Kanaatimizce, A.Comte'un sübjektif dönemindeki tavrını bazılarının yaptığı gibi akli dengesinin kaybolmasına bağlamak isabetli bir tespit değildir. asıl doğru olan, insan katı bir bilimsel anlayışa da sahip olsa bir takım inançlardan uzak kalamayacağı hususudur.

A.Comte, geleneksel dinleri kabul etmeyişinin sebeplerinden biri olarak da, bu dinlerin kabul edilebilirliklerinin olmamasını, olumlu gerçeklere dayanmamasını ve kanıtlanamamasını gösterir.¹³¹ Bu eleştirilerin aynısını onun sistemleştirdiği pozitif dine de yapmak mümkündür. Zira onun mistik dininin olumlu gerçeklere dayanması ve kanıtlanması bir tarafa kabul edilebilirliği konusunda da çok büyük tereddütler olacak ki, fazla yaygınlaşmamış ve yankı bulamamıştır

Teoloji, metafizik ve bilim ayrı ayrı sahalardan olduğundan birinin varlığı diğerini ortadan kaldırmaz.¹³²

Deney ve gözleme dayanan pozitif bilim, aslında kendi alanının dışında kalan konularda olumlu veya olumsuz hiçbir hüküm veremez Pozitif bilimlerin sahasıyla teolojik ve metafizik konular birbirinden ayrıdır. "Üç Hal Kanunu" tabiat bilimleri için iyi bir izah tarzı olabilir. Fakat teolojik ve metafizik konuları kapsayamaz.

¹³⁰ a. g. e. , s. 384.

¹³¹ Bottomore; Nisbet, s. 244, 245.

¹³² Topaloğlu, Bekir, *İslam Filozoflarına ve Kelamcılara Göre Allahın Varlığı*, 4. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Arısan Matbaacılık Ltd. Şti. , Ankara, 1983, s. 159.

Şunu da ilave edelim: A.Comte'un teolojik ve metafizik evreler geride kaldı, pozitivist evre, her yere hakim olacak diyen kehaneti doğru çıkmadı. Aksine insanlık, dinlere daha çok sarılıyor. Temelinde maddeci unsurların ağırlıkta olduğu, Batı kültürü, ruhtan mahrum olduğu için insanlara mutluluk getirememiştir. A.Comte'un çok iddialı olarak sistemleştirdiği pozitif din de aynı akibetten kurtulamamıştır.

D-Tanrı Anlayışı

Farklı, şekillerde ve tasavvurda da olsa, eski ve yeni felsefelerde, Tanrının varlığı ile uğraşmayan ve ona problem olarak yer vermeyen hiç bir felsefenin olmadığı, bundan A.Comte'un Pozitivizminin bile istisna edilemeyeceğini, her ne kadar o dinin geride kaldığını söyleyerek pozitivist anlayışta böyle bir probleme lüzum görmemişse de, pozitivistin subjektif evresinde yani üçüncü dönemde dinin lüzumuna inandığını ve insanlığı tanrı ilan ettiğini söylemiştik.¹³³

Açıkça görülüyor ki Tanrı'dan vazgeçmek ve problem olarak da olsa Onun dışında kalmak mümkün değildir. Öyleyse A.Comte nasıl bir Tanrı anlayışına sahiptir. Şimdi bunu izah etmeye çalışalım:

A.Comte, pozitivist sistemin tanrısı olan İnsanlık'ı sisteminin merkezine yerleştirir. Bu İnsanlık'ın en büyük sembolü ise, kadındır.¹³⁴ Kadın aynı zamanda "Büyük-Varlığın" vekili ve temsilcisidir.¹³⁵ Tanrının sembolü ise şudur: İster resimden, ister taştan olsun diyor A.Comte, tanrının remzi, oğlunu kolları arasında tutan otuz yaşındaki bir kadındır.¹³⁶ Bu kadın, yalnız liyakatli ölmüşleri içine alır ve onlardan objektif hayatlarını daima kirleten yetkinsizlikleri uzaklaştırır.¹³⁷

"Büyük-Varlık" olan İnsanlık, ferdi ve sosyal varlığın vasıtasız katalizörüdür. Bu sebeple duygularımız, düşüncelerimiz ve işlerimiz onun etrafında yoğunlaşır.¹³⁸

İnsanlık, geçmiş gelecek ve şimdiki varlıkların beraberliğinden meydana gelir. Bu beraberlik, bütün insanların, yalnız ortak hayata yardım edenlerin bütünüdür. Her ne kadar bütün insanlar, insanlığın çocuğu olarak doğarsa da hepsi, onun çocuğu olamaz, bir çoğu parazit halinde kalır. Ve Aristoteles'in "dünyaya yalnız gübre yapmak için gelmiş" insan kategorisine girerler.¹³⁹

¹³³ Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, s. 17-18.

¹³⁴ *Comte*, s. 38.

¹³⁵ *a. g. e.*, s. 76.

¹³⁶ *a. g. e.*, s. 98.

¹³⁷ *a. g. e.*, s. 58.

¹³⁸ *a. g. e.*, s. 20.

¹³⁹ *a, g, e.*, s. 30.

A.Comte'un Tanrıyı bu şekilde gökten yere indirmesinin, görünmeyen Tanrıyı görünür kılmasının yani, aşkın bir Tanrı anlayışını ortadan kaldırıp onun yerine insanı koymasının sebebi şudur: Ona göre insan zekası ilk ve son sebebi idrak edemez. İnsan varlığının başlangıcını ve niçinini bilmekten acizdir. Şu halde idrak için bilimin sahası kalıyor.¹⁴⁰

O, pozitif dönemin büyük bölümünde, maneviyat ve pozitif fikrin uyuşamayacağını iddia etmiştir. Fakat daha sonra mistisizme yakın fikirler ileri sürmüş, insanlık'ı da Tanrı ilan etmiştir. Pozitif dinin belli niteliklere sahip bir Tanrısı yoktur. A.Comte, Tanrıyı kabul etmiyor, zira insanlar, evreni idare eden kanunları anladıktan sonra Tanrılara ihtiyaç kalmazdı, diyor.¹⁴¹

A.Comte'a göre İnsanlık, pozitivistimin üç esaslı özelliğini doğrudan özetler: Bunlar pozitivistimin subjektif motor gücü, bilimsel dogması ve aktif amacıdır. "Büyük-Varlık" olan İnsanlık, bireysel ve toplumsal varlığın bütün cinsleri, bilimsel olarak zorunlu üyeleri olduğumuz "Büyük-Varlık"a bağlanacaktır. Düşünceye dalışımız bu varlığı tanımak içindir. Duygularımız onu sevmek içindir.¹⁴²

Ona göre insan hayatının daimi gayesi, "Büyük-Varlık"ı tanımak, sevmek ve Ona hizmet etmektir.¹⁴³ "Büyük-Varlık"ın duygu ile desteklenmesi gerekir.¹⁴⁴ Bu tanrıya bağlılık sadece sözle değil, aynı zamanda tatbikatla da yani fiili olarak ibadetle gösterilmelidir.¹⁴⁵

Pozitivizme göre insanlık Allah'ın güçsüzlüğünü onarmak zorundadır. Her çeşit kuvveti düzeltmeye ayrılmış pozitif din, ilk defa onları sağlamlaştırmakla yükümlüdür.¹⁴⁶

Öyle görünüyor ki, A.Comte, ikinci döneminin bir bölümünde, Tanrı'yı inkar etmiyor, daha çok O'nun yetersizliğinden ve güçsüzlüğünden bahsetmekte ve bunu

¹⁴⁰ *Filibelî Ahmet Hilmi*, s. 51-53.

¹⁴¹ Sena, Cemil, *Allah Fikrinin Tekamülü*, Senih Lütüfî Suhulet Kütüphanesi, İstanbul, tsz., s. 180.

¹⁴² *a. g. e.*, s. 34, 35.

¹⁴³ *Comte*, s. 136.

¹⁴⁴ *a. g. e.*, s. 186.

¹⁴⁵ *a. g. e.*, s. 247.

¹⁴⁶ *Korlaelçi*, s. 35.

onarmanın gerekliliğine inanmaktadır. Ancak daha önce verdiğimiz çeşitli bilgiler, aşağıya alacağımız bazı iktibaslar, onun Tanrı'yı inkar ettiğini de göstermektedir.

Teolojik ilkeye bağlı olmayı gericilik kabul eden pozitivizme göre insanlığın Allah yerine geçmesi gereği şöyle açıklar: “ Bugün sadece iki grup vardır. Biri karmakarışık bir biçimde Allah'ın başkanlık ettiği gerici ve anarşik kamp, diğeri sistemli olarak insanlığa sunulmuş olan düzenli ve ilerici kamp. Bu sebeple, Tanrı'nın hükümdarlığı yerine İnsanlık'ın hükümdarlığını ikame etmek gerekir.”¹⁴⁷

A.Comte'un sisteminde Tanrı, sonsuzluk ve istiklal sahibi bir ruh yoktur.¹⁴⁸ Geleneksel dinlerdeki aşkın bir Tanrı'nın dönemi artık geçmiştir. Bizdeki her şey İnsanlık'a aittir. Çünkü bize hayat, servet, kabiliyet, tahsil, şefkat, enerji v.b. her şey, sadece ve sadece ondan gelir.¹⁴⁹ Bu sebeple, en bahtsız insan bile, her zaman bir çok maddi, fikri, sosyal ve hatta ahlaki servetler hususunda kendisini İnsanlık'a borçlu hissetmelidir.¹⁵⁰

Pozitif dinin tanrısı diyor, A.Comte, geleneksel dinlerin Tanrısına has kaprislerden uzaktır.¹⁵¹

E.Boutroux'un dediği gibi, A.Comte'cu bir pozitivistin ilahi dinleri ve bu dinlerin Tanrısını kabul etmesi biraz zor hatta imkansızdır. Belki inkarında bir şiddet azalması olabilir.¹⁵²

A.Comte, ilahi dinlerdeki Tanrıya hem hakaret etmekte, hem onu hafife alıp inkar etmektedir. Öte yandan, sevdiği kadını ölümsüz kılmak, kutsallaştırmak için, Tanrı diye nitelendirip tapınılmasını istediği İnsanlık'ın biricik sembolü, vekili ve temsilcisi saymaktadır.

Pozitif din, hakiki Tanrı ölüdür, sonucuna varmaktadır. Asıl gerçek ise şudur: Pozitivist insan ölüdür, Allah'sız ve ruhsuz insan, bir hiçtir. Zira, Alexis Carrel'in

¹⁴⁷ Erman, s. XLI.

¹⁴⁸ Filibeli Ahmet Hilmi, s. 5-6.

¹⁴⁹ Comte, s. 255.

¹⁵⁰ a. g. e., s. 256.

¹⁵¹ a. g. e., s. 264.

¹⁵² Boutroux, Emile, *Çağdaş Felsefede Bilim ve Din*, Çev. Hasan Katipoğlu, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1988, s. 65-68.

dediği gibi, İnsan, Tanrı'ya su ve hava gibi muhtaçtır.¹⁵³

Görölüyor ki, A.Comte'un fikirlerinin çoğunda olduğu gibi, Tanrı anlayışında da büyük farklılıklar, çelişkiler ve belirsizlikler bulunmaktadır.

¹⁵³ Carrel, Alexis, *Yarınlara Doğru Dua*, 3. Baskı, Çev. Refik Özdek, Yağmur Yayınevi, Sömböl Basımevi, İstanbul, 1970, s. 206.

E-İtikat Anlayışı

A.Comte'un itikadi görüşlerini aynı başlık altında ama farklı dönemlerindeki fikri farklılığından dolayı, iki şekilde kategorize edeceğiz: Pozitivist dönem ve Mistik dönem.

A.Comte, pozitivistliğe dayanan bir insanlık dini kurmuş ve kurduğu bu yeni dinin, kendisini peygamberi, kadınları melekleri, insanlığı da Tanrısı ilan etmiştir.¹⁵⁴

A.Comte, gerici ve anarşik bulduğu ilahi dinlerden itikat açısından çok istifade etmiştir. Bunun en büyük kanıtı şudur: Pozitivist itikade göre değişmez bir üçleme daima, ilk defa "Büyük-Varlık" sonra Büyük-Fetiş (Grand-Fe'fiche), nihayet Büyük ortam (Grand-Milieu)'la ilgili düşünce ve tapınmaları yönetir.¹⁵⁵

A.Comte'un itikadi görüşünde Allah yoktur, ruh yoktur, hiç olmazsa ölümsüz ruh yoktur. En yüksek varlık, insanlıktır. Buna "Büyük- Varlık" der. Bu en "Büyük-Varlık"ın çıktığı yer, bütün varlıkların ortak kaynağı olan dünyadır. A.Comte, buna en "Büyük Put"(Grande Fetiche) diyor. Dünya uzaydadır., "Uzay" da onun çevresinde en büyük kuşatandır." "Pozitif din", "Büyük Put", "Büyük-Varlık" ve "Büyük-Kuşatan, "dan kurulmuştur. Bu inanç bize, Hristiyanlıktaki Baba-Oğul-Ruhul-Kudus'ten oluşan Tanrıyı hatırlatmaktadır.¹⁵⁶ "Yüce Put, " "Büyük-Varlık"ı doğurmak için kendisini aşağılatmış, feda etmiştir. Bundan dolayı ona teşekkür ve ibadet etmeliyiz. Bununla birlikte, varlığın yüceliğini insanlık temsil eder. İnsanlık içinde ise kadına ibadet edilir. Aynı düşüncelerin hatırasıyla şefkat ve fedakârlık idealini fiile çıkarmış olan kadının hatırasından ibarettir. Ruhların sonsuzluğu bu hatıradadır.¹⁵⁷

A.Comte, nasıl, Allah'ın yerine insanlığı, peygamberin yerine kendisini, meleklerin yerine kadınları alternatif olarak koyuyorsa imanın yerine de bilimi koyar. Tabii olarak bunu pozitif döneminde yapar.

A.Comte itikadı hakkında verdiğimiz bu kısa bilgilerden sonra, onun

¹⁵⁴ *Korlaelçi*, s. 41.

¹⁵⁵ *a. g. e.*, s. 36.

¹⁵⁶ *Filibeli Ahmet Hilmi*, s. 56.

¹⁵⁷ *a. g. e.*, s. 56.

pozitivist iman anlayışına geçebiliriz. O bu konuda şöyle der. “Bizim imanımızın bir tek belli başlı bir konusu vardır: O da evrensel pozitivist sistemi bütünüyle anlamaktır. Pozitif imanın amacı, çeşitli olayların birbirine bağlı olan ve birbirine benzeyen yönlerini önceden ortaya çıkarmak ve bu olayların, gerçek anlamda sebepleri üzerindeki her türlü araştırmanın anlaşılmaz ve erişilmez olduğunu göstermektir. Daima “niçin”e göre değil, “nasıl”a göre açıklamalarda bulunmaktır.”¹⁵⁸ Bununla birlikte, “nedenlerin araştırılması,” anlaşılmaz ve erişilmez olmakla beraber daha önceki dönemlerde, gerekli olmuş olabilir. O dönemlerde “niçin”aranırken, daha sonra “nasıl” bulunmuştur.” Asıl anlaşılmayan nokta diyor A.Comte, asıl önemli olan kanunlar bilinmesine rağmen aydınlarca, nedenlerin araştırılması konusundaki ısrardır. Halbuki bizim için önemli olan kanunlardır. Zira zihnimiz her zaman ancak bu kanunlarla alakalı olduğuna göre, nedenleri araştırmak hem lüzumsuzdur hem de bir hayaldir.¹⁵⁹

A.Comte, evrensel diye nitelendirdiği pozitivist dinin, ana dogmasını şöyle izah eder: “Evrensel dinin temel dogması her türlü olayın tabii olduğu değişmez bir sistemin tespitinden ibarettir. Bu sistem, aynı zamanda objektif ve subjektiftir. Başka tabirle tetkik mevzuu obje “şey” ile araştırılan süje “nefis”i kapsar. Gerçekten fiziki kanunlar mantıki kanunları gerektirir. Aksi de böyledir. Yani, mantıki kanunlar da fiziki kanunları gerektirir. Eğer zekamız hiçbir nizamı tabii olmasa idi, dış ahengi hiçbir zaman takdir edemezdi. Dünya insandan daha basit ve daha kudretli olduğundan bunun nizamlılığı diğerinin nizamsızlığı ile hiç telif kabul etmezdi.”¹⁶⁰

Böyle bir sistem diyor A.Comte, ancak tespit edilebilir, hiçbir zaman izah edilemez. Pozitif din dogması, her ayrı olayı genel kanunlara sokmaktan ve bunu hakiki bilimin yegane seçkin kaynağı yapmaktan ibarettir. Her türlü olayın kendisine dayandırıldığı gizil güçler revaçta kaldıkça, evrensel sistem, uzun süre iyi bilinmemiştir. Ancak daima tekrarlanabilen ve hiç yanlışlanamayan deney, bütün karşı tepkilere rağmen yavaş yavaş kendini kabul ettirdi. Pozitivizm uzun süren

¹⁵⁸ Comte, s. 14.

¹⁵⁹ a. g. e., s. 15.

¹⁶⁰ a. g. e., s. 15.

bilimsel emeklememizi sona erdirerek insan zekasının ilkel rejimine son veren bu son buluşun doğrudan doğruya sonucu olmuştur.¹⁶¹

A.Comte, Pozitif imanın mahiyetini şöyle açıklar: Pozitif din aslında kuvvetli bir ahlaki disiplini esasını sağlar. Dinin geçici olarak kullandığı, hayali varlıklar, doğrudan doğruya kuvvetli insanî etkiler doğurmuştur.¹⁶² Her kişisel ve sosyal varlığın dolaysız etkileyicisi olan gerçek “Büyük Varlık” ın etrafında duygularımız ve düşüncelerimiz doğal olarak yoğunlaşır. “Büyük Varlık” düşüncesi pozitivizmin kutsal formülünün ilhamını verir. Prensip olarak sevgi, temel olarak düzen, gaye olarak ilerleme. Pozitif dinde kalp daima fikrin üzerindedir. Bu sebeple evrensel nizam, “Büyük-Varlık” tarafından özetlenmiştir. “Büyük-Varlık” olan İnsanlık’ın kaderine karşı gittikçe kuvvetlenen mücadelesi, fikre olduğu kadar, kalbe de teolojik düşüncenin kaprise dayalı, kuvvet ve kudretinden daha iyi bir ortam sağlamaktadır. Hizmetkarlarının, duygularına olduğu kadar fikirlerine de daha fazla nüfuz eden böyle bir “Büyük-Varlık, ” kendisini koruyacak ve yetkinliğe götüreceği bir faaliyeti kuvvetle tahrik ve teşvik eder.¹⁶³

Tekrar ifade etmek gerekirse; A.Comte, pozitivist dönemde imanın yerine bilimi, mistik dönemde ise yeni bir mistik inancı koymaktadır. Onun inanç anlayışını ancak böyle iki dönem halinde ele aldığımız takdirde daha iyi anlayabiliriz. Aksi halde bu karmaşık inanç anlayışının içinden çıkmak zor gözükmektedir

¹⁶¹ *a. g. e.*, s. 16.

¹⁶² *a. g. e.*, s. 19-20.

¹⁶³ *a. g. e.*, s. 20-21.

F. Melek Anlayışı

Mahiyeti ve niteliği farklı da olsa bütün inanç sistemlerinde, melek inancı vardır. Kanaatimizce bu inancın esası, psikolojik olarak, insanı rahatlatarak, zor durumlarında kendisine yardımcı olacak ve yol gösterecek, tinsel bir varlığa inanmaya dayanır. Yaygın olan inanca göre meleklerin en önemli fonksiyonu, insanın kişisel ve toplumsal ahengini sağlamaya yardımcı olmalarıdır.

Melek inancı, pozitif dinde de önemli bir yer işgal eder. Ancak pozitif dindeki melekler bu sistemin temel özelliklerini taşırlar. Comte dininin melekleri, diğer dinlerin melekleri gibi manevi varlıklar olmayıp, tersine somut ve canlı varlıklardır. A.Comte, eski metafizik melek inancı yerine insanları eğitecek, toplumu bilgilendirecek ve bilinçlendirecek, sosyal birliği sağlayacak bir melek inancı geliştirmiştir. Bu melekler, etrafımızdaki seçkin kadınlardır.

A.Comte bu fikrini eşi Clotilde de Vaux'u kaybettikten sonra geliştirmiştir. A.Comte, eşine ait olan her şeyi, kokladığı çiçekleri, her gün dinlendiği koltuğunu, yazdığı mektupları, kısacası taptığı kadına ait bütün eşyayı saklamıştır. Bundan sonra da felsefesinde, ahlakında, toplumla ilgili düşüncelerinde onun kadınlara önemli bir yer verdiği görülecektir.¹⁶⁴

A.Comte, ölünceye kadar tam on üç yıl koruyucu meleklerin en yetkini diye nitelendirdiği Clotilde'ini anmak için günde üç vakit duaya koyulurdu. Daha sonra onu koruyucu meleklerin en yetkini yapmakla yetinmeyerek, tanrı dediği İnsanlık'ın sembolü yaptı.¹⁶⁵

A.Comte, Katolikliğin "koruyucu meleklerini" insanlık dininde olumlu karakterde meleklerle çevrilmiştir. İnsanlık dininin koruyucu melekleri, evimizde çevremizi saran ve bizlere şefkatle yardım eden kadınlar (anne, eş, kız evlat, kız kardeş) dir. Kendimizi günde üç kere (sabah, öğle, akşam) yuvamızın o koruyucu meleklerini sevgi ve minnetle anmaya alıştırmalıyız.¹⁶⁶

¹⁶⁴ *Kösemihal*, s. 158.

¹⁶⁵ *a. g. e.*, s. 150.

¹⁶⁶ *a. g. e.*, s. 158.

Düşünür, kutsal sohbetini üstün melek üzerinde yoğunlaştırdığını, ancak diğer iki kadının (anne, kız evlat,) da üstün melek kapsamına dahil edilmesi gerektiğini söyleyerek şöyle devam eder: Bundan sonra birbirlerinden hiç ayrılmayacak olan bu üç meleği o kadar benimsemişimdir ki, bunların sürekli yardımları, bugün pozitivizmin şeref duyduğu yüksek sanatçıya basit bir portreyi derin bir tablo haline koyan nefis bir sanatsal ilham yerine geçmektedir¹⁶⁷.

A.Comte, fikirlerin anarşini ortadan kaldırmak için, pozitif dinin koruyucu meleklerle (kadına=meleğe) başvurmasını gerekli kıldığına inanır. Zira, ona göre pozitif dinin Batı toplumunu kurtarması için, her zamankinden daha fazla koruyucu meleklerle ihtiyacı vardır.¹⁶⁸ Bundan önceki bütün yenilik hareketlerine katılmış olduklarına göre insan devrimlerinin en mükemmelinin kadınlar olmaksızın gerçekleşmesi elbette mümkün değildir.¹⁶⁹

A.Comte, kadınlar (koruyucu melekler) çok yoğun bir eğitim, öğretim ve sosyal aktivite içinde bulduklarından dolayı, “erkek kadını beslemelidir” kuralını benimser.¹⁷⁰

Acaba böyle bir inancını Hristiyanlıktan mı aldı? Bu soruya olumlu cevap vermek elbette mümkün değildir. Zira bildiğimiz kadarıyla Hristiyanlıkta A.Comte’unki gibi bir melek inancı bulunmamaktadır. Öyleyse A.Comte, bu melek inancını nereden aldı? Yoksa bu fikrin orijinalitesi kendisine mi aittir? Onun yukarıda izah etmeye çalıştığımız melek inancını Yunan mitosundan¹⁷¹ ve Katoliklikten aldığı söylenir¹⁷² Ancak o, Katolikliğin melek anlayışını Yahudilikten, kendisinin ise, bunu aileden çıkardığını dolayısıyla orijinalitesinin kendisine ait olduğunu savunur.¹⁷³

Kanaatimizce bu savunma bütünüyle olmasa bile kısmen yanlıştır. Zira, melek inancı ve melekleri dışı telakki etme fikri eski çağlardan beri, bir çok toplumda ve bu toplumların inanç sistemlerinde ortak bir özellik olarak karşımıza çıkar. Nitekim

¹⁶⁷ Comte, s. 273.

¹⁶⁸ Erman, s. LXI.

¹⁶⁹ a. g. e., s. LIX.

¹⁷⁰ Comte, s. 274.

¹⁷¹ Filibeli Ahmet Hilmi, s. 55.

¹⁷² Korlaelçi, s. 36.

¹⁷³ a. g. e., s. 36.

İslam'dan önce ve İslamın yayılmaya başladığı dönemlerde de bu tür bir inancın varlığına İslamiyetin kutsal kitabı Kur'anda rastlamaktayız.¹⁷⁴

Açık ve seçik olarak görülüyor ki A.Comte, kadınları sadece bir koruyucu melek olarak görmüyor, aynı zamanda bütün sosyal değişimlerin katalizörü olarak görmektedir.

¹⁷⁴ Kur'an-ı Kerim, İsra 17/40.

G-Ahiret Anlayışı

Tanrının varlığını, önce metafizik olduğundan idrak olunamayacağını söyleyen, sonra ise O'nun aciz, naçiz, güçsüz olduğunu iddia ederek reddeden A.Comte'un ahiret hakkındaki görüşü aslında yoruma ve tahmine gerek duymayacak kadar açık ve seçiktir. Dahası O ruhun ölümsüzlüğüne inanmayan bir kişi olarak elbette ahiretin varlığına inanmazdı. Ondan böyle bir şey beklemek abesle iştigal olurdu.

A.Comte'a göre her insan için birbirine bağlı iki hayatı vardır: Birisi geçicidir, fakat doğrudan doğruya yaşanan hayattır. Diğeri ise devamlıdır, ancak ölümden sonra başlar. Birincisi, daima cismanî olduğundan objektif olarak nitelendirilebilir. İkincisi ise, herkese sadece başkasının kalbinde, aklında yaşattığına göre sübjektiftir. İşte pozitivizmin benimsediği maddi olmayan üstün ölmezlik bu ikinci dönemdir. Yani, sübjektif ölmezliktir.¹⁷⁵

Anlaşıyor ki, buradaki ikinci hayat, ilahi dinlerdeki ahiret hayatı değil, İnsanlık'a hizmetten dolayı kazanılan mecazi bir ölmezliktir. İnsanlık'ın kalbinde ve aklında öldükten sonra da yaşamaya devam etmektir.

A.Comte Okulu, ilahi dinlerdeki ahiretin varlığını, şan, şöhret, dünyalık, çıkar ve daha büyük insanlara kulluk ile izah eder. Yani, ahiret hayatı, siyasi maksatlarla insanları kullaştırmanın ve köleleştirmenin bir aracıdır. Ahiret inancı, bir yıldırma ve sindirme politikasından başka bir şey değildir.¹⁷⁶

A.Comte'un ahiret inancını, "şan, şöhret ve daha büyük adamlara kulluk" olduğu gerekçesiyle reddetmesi gerçekten hayrete şayan bir durumdur. Halbuki bizzat kendisi, insanları, tanrı diye nitelendirdiği İnsanlık'a kulluğa çağırarak suretiyle, onları kullaştırmakta, köleleştirmekte ve ruhsuzlaştırmaktadır. Dahası A.Comte, İnsanlık'ın tanrılaştırmakla yetinmeyerek daha da ileri gider ve neredeyse kadını da tanrılaştırmaya kadar götürür. Bu da yetmez herkesin, kadına kulluk etmesini ısrarla ister. Ve onu ibadet edilecek sembol bir varlık haline getirir.

¹⁷⁵ *Comte*, s. 33-34.

¹⁷⁶ *Janet; Seales*, s. 383.

Görülüyor ki A.Comte'un ahiret inancını inkar etmesinin makul ve mantıklı gerekçeleri bulunmamakta, öne sürdüğü gerçeklerle, prensipleri arasında büyük çelişkiler bulunmaktadır.

H-İbadet Anlayışı

Son olarak A.Comte'un ibadet anlayışını belirtmeye çalışarak, Birinci Bölümü bitirmek istiyoruz. İbadet, A.Comte pozitivistizminin pratik kısmını oluşturur. İnsanlık dininin ameli (pratik) yönü A.Comte'un 1852'de yazdığı ve Peyami Erman tarafından dilimize tercüme edilen "Pozitivizm İlmihali" nde bütün detaylarıyla ele alınır. Bu nedenle bu eser bizim için çok büyük bir önem arz etmektedir. A.Comte "Pozitivizm İlmihali"nde, pozitif dini kurarken Hristiyanlığı taklit ettiğini itiraf eden şu ifadesine rastlamaktayız: "Pozitif iman hakimiyetini kurunca genel esaslarına hakiki müminlerce önceden alışılmış olacak, bu çeşitli pratik kuralları daha detaylı göstermek üzere Katoliklerinkine benzer yeni bir ilmihal yazma zamanı gelmiş olacaktır."¹⁷⁷

A.Comte, ilahi dinlerdeki "Allah'ın hoşuna gitmek" ve "Allah'ın rızasını kazanmak" için ibadet edildiğini, böyle bir anlayışın pozitivist ibadette yerinin olmadığını ifade ettikten sonra pozitivist ibadetin niçin yapıldığını şöyle açıklar: "Biz ona eski Allah'a karşı olduğu gibi hoşna gitmek için değil, kendimizi daha iyileştirerek ona daha iyi hizmet etmek için ibadet ediyoruz."¹⁷⁸

A.Comte, Katolikliğe hayrandır,¹⁷⁹ ama ölmeye yüz tutan öğretilerine değil de, daha çok canlılığını koruyan kurumlarına hayrandır. İbadet kurumu da büyük ölçüde bozulmamış kurumlarından olacak ki, A.Comte, ondan epey etkilenmiş ve onu kendine model olarak kabul etmiştir.

Ona göre ibadetin insanın kemali üzerinde çok büyük bir etkisi vardır. O, bu hususu yani ibadetin fonksiyonunu şöyle belirtir: "ibadet hem insanın kalbi hem de fikrini kemale götürür."¹⁸⁰

A.Comte, "hiç kimsenin inandım" demekle pozitivist olamayacağını hakiki pozitivist dindar ile sahtesini birbirinden ayırt etmenin en güzel yolunun, ibadetinin yerine getirilip getirilmemesine bağlı olduğunu ısrarla vurgular. Yani O, ibadetin

¹⁷⁷ Comte, s. 265.

¹⁷⁸ a. g. e., s. 42.

¹⁷⁹ Kösemihal, s. 158.

¹⁸⁰ Comte, s. 63.

teorik bilgisi yanında pratiğini de müminlerinden istemektedir. Aksi taktirde diyor A.Comte, “Böyle bir uygulama olmazsa kolayca yapılacak bir riyakarlık, insanın samimi prestijkarlıklarına ait olan itibarını kolayca zedeleyebilir.” Demek ki ibadetin fonksiyonlarından bir tanesi de hakiki ile sahte mümini birbirinden tam manasıyla ayırmasıdır, diyebiliriz.¹⁸¹

Pozitivizmin pratik kısmını meydana getiren ibadetler şöyle sınıflandırılır: “İlk defa “Büyük-Varlık”a veya onun en iyi şahıslştırılmasını ilgilendirisine göre, kamusal ve özel olarak ayrılır. İkinci olarak özel ibadet de şahsi ve ailevi diye bölümlenir.” Şimdi ibadet hakkındaki bölümleri görelim: “Şahsi ibadet kadına (zevce, anne ve kız çocuğa) tapınma, ailevi ibadet dokuz kutsama ile teşekkül eder. Kamusal tapınışın konusu ise “Büyük-Varlık” tır.”¹⁸²

A.Comte, kamusal (genel) ibadetin gayesinin çerçevesini şöyle çizer: “Bu ibadet ki mütakamil varlığı daha iyi anlamamızı ve tahakkuk ettirmemizi sağlar”¹⁸³

Pozitivizmde ibadet üç vakitle yapılır: Birincisi her türlü meşguliyetten önce, erken saatlerde aile mihrabında tazim duruşu ile yapılır. Sonuncusu ayakta ve geç vakitlerde olur. Mümkün olduğunca uyku bastırıcaya kadar devam etmelidir. Bu ikisi arasındaki ibadet zamanı için herkes kendi ruhi durumuna uygun bir vakit seçer. Üç gündelik duanın kendilerine göre devamı yine her birisinin gayesinde görünmektedir. Sabah duasının akşam duasından iki kere daha fazla, ortadakinin iki kere daha az sürmesi uygun olur. Mahrem ibadet tamamen geliştirildiği zaman birinci dua kendiliğinden günün ilk saatini tamamen alır. Sabah duasının mutlak surette sırasıyla evvela hayallerin, sonra işaretlerin ve nihayet hislerin hakim olacağı üç eşit kısma ayrılması gerekir. Diğer iki dua hatırlama ile hislerin tezahürü arasında aynı oranda gösteremezler.¹⁸⁴

Bu ibadetin gayesi özel varlığın bütün müteselsil safhalarını, bunların her birisini genel hayata bağlamak üzere, kutsamaktan ibarettir diyen A.Comte, insan hayatının belirli çağlarında yapılan törenleri de şöyle anlatır: “Buradan bizim dokuz

¹⁸¹ a. g. e. , s. 73-74.

¹⁸² Korlaelçi, s. 36-37.

¹⁸³ Comte , s. 99.

sosyal takdisatımız ortaya çıkar: 1.Takdim, yeni doğan çocuğun ruhbaniyete sunulması, ¹⁸⁵ 2.Duhul, çocuğun on dört yaşında annesinin idare ettiği tabii terbiyeden ruhbaniyetin sistemleştirildiği terbiyeye geçiş, yani dine törenle giriş, 3.Kabul, ön hazırlıklarını tamamlanmış 21 yaşındaki gence insanlığa serbestçe hizmet etme müsaadesinin verilmesidir. Bu üçüncü kutsama çocuğu hizmetkarlığa yükseltmektedir, 4.Yöneltme, 28 yaşını tamamlamadan bu takdise kabul edilmez. Kadına gelince 20 yaşından itibaren evlenmeye yetkisidir¹⁸⁶ 6.Olgunluk, bu takdise 42 yaşında ulaşılır. 7.Emeklilik (retraite), 63 yaşında vuku bulur. 8.Dönüşüm, (transformation), Ölüm. 9.Yüce Varlığa katılma

Bu dokuzuncu kutsamayı biraz genişletmek konuya açıklık getirmesi açısından çok yararlı olacaktır. Pozitivizmde, insanlığın her hakiki hizmetçisi için iki müteselsil hayat düşünülür. Birincisi geçicidir. Fakat doğrudan doğruya yaşanan hayattır ve hakiki manada hayatı teşkil eder; diğeri devamlıdır ve ancak ölümden sonra başlar.¹⁸⁷ Bir pozitivist yalnız ölmekle yüce varlığa katılabilir.¹⁸⁸ Elbette ölen herkes “Büyük-Varlık”la birleşemez, ancak layık olanlar birleşebilir.¹⁸⁹

A.Comte, pozitivist dini yaymak için dini otorite diyebileceğimiz bir papazlık teşkilatı kurmuştur. İnsanlık dinin başında yer alacak olan bu teşkilat Katoliklikten alınmış olup yanılmaz ve şaşmaz bir özelliğe sahiptir.¹⁹⁰ A.Comte bu hususu şöyle açıklar: “Toplumsal etkinliğini göstermesi ve geliştirilmesi için pozitif iman, evrensel dini idare eden ve idare edilenler arasına girdirmeye yetenekli bağımsız bir papazlık istiyordu.¹⁹¹ Hiçbir cemiyet herhangi bir ruhban olmaksızın kendini koruyamaz ve geliştiremez. Herkes için terbiye ve tavsiye bakımından aynı oranda zaruri olan bu teorik kudret, idarecileri itibar konumuna koymaya ve idare edilenleri korumaya yegane muktedir bir kuvvettir.”¹⁹²

¹⁸⁴ a. g. e. , s. 80-81.

¹⁸⁵ a. g. e. , s. 83.

¹⁸⁶ a. g. e. , s. 88.

¹⁸⁷ a. g. e. , s. 35.

¹⁸⁸ Korlaelçi, s. 38.

¹⁸⁹ Kösemihal, s. 159.

¹⁹⁰ a. g. e. , s. 158.

¹⁹¹ Comte, s. 208.

¹⁹² Comte, s. 209.

Ona göre büyük papaz bütün teşkilatı yürütür. Din adamlarını çalışan sınıf beslemek mecburiyetindedir, diyen A.Comte, papazlık giderlerini bankacılara yükleyerek şöyle der: "Bankacılar modern endüstrinin tabii genelleştiricileridirler. Ahlaki ve zihinsel düzenleri, toplumsal yönleri seviyesinde olduğu zaman pozitivizm Batımın maddi üstünlüğünü onlara ayırır. Öyle ki, her bankacı bütün şaşırma hareketi ve maddi şekilcilikten filozofları muaf tutarak uygun düşen tapınağın o zaman ki vasisi olacaktır."¹⁹³

Papazlık teşkilatı büyük papazın yönetiminde 2000 papazlık koleji ile gerçekleştirilecektir. Bütün dünya için ise 100.000 (yüzbin) papaz yetiştirilmesi gerektiği kanısındadır. Paris bütün dünyanın Baş Piskoposluk kenti olacaktır.¹⁹⁴

İbadetlerde yapılacak dualar hayatın ideali olarak kabul edilir. Pozitivistlere göre dua etmek, aynı zamanda sevmek, düşünmek ve faaliyette bulunmaktır.¹⁹⁵

A.Comte bir an için duanın varolmadığını düşünerek şöyle der: "Bu boşluk hakikaten varit olsaydı, pek ağır olurdu. Zira özel veya genel duanın tam olarak edası herhangi bir ibadetin belli başlı şartı yerine geçer. Pozitivizmin için bundan mahrum olmak şöyle dursun onu Katoliklikten daha iyi karşılar: Çünkü bu, kurumu geliştirdiği oranda saflaştırır. Halbuki ilahi ibadet derin bir bencil mahiyette sahip olduğundan herkesteki kalbi mefhumundan ileri geliyor. Özellikle diyor A.Comte, bizim için dua, hayatın ideali olmaktadır. Duanın söylenmesi daima hakiki bir işleme yerine geçer. Bir kelimeyle pozitivist dua, esasından tabiatüstü rahmete vergi olan en yüksek sahayı eline alır. Özel ve genel olan her duanın devamı genellikle iki misli olacak olan zikirler vasıtasıyla bizi duygularımızın ifadesine hazırlar."¹⁹⁶

A.Comte, pozitivist din, tam olarak gelişip yaygınlaşmıncaya kadar eski tapınakları kullanmaya devam edeceklerini ve bunda hiç bir sakıncanın bulunmadığını söyler. Ancak bu durum geçici olacaktır.¹⁹⁷

¹⁹³ Korlaelçi, s. 39.

¹⁹⁴ Comte, s. 97.

¹⁹⁵ a. g. e., s. 61.

¹⁹⁶ a. g. e., s. 159.

¹⁹⁷ a. g. e., s. 62.

Her merkezde değişmez bir plana göre yapılmış “Pozitivist Tapınak”lar kurulacak. Yanında bir de kolej bulunacaktır. Bu kolejin başında bir papaz bir çok da vekilleri olacak, hepsi evlenmiş bulunacak, cemaatten önemsiz bir ücret alacaklardır. Hepsi de Pozitivist dinin Baş Papazı durumunda olacak bir ruhani reise bağlı olacaktır.¹⁹⁸

A.Comte, “İnsanlık bizatihi ölümlerden sonra yaşamaya layık ölümlerden meydana geldiği ibadethaneler, seçkin mezarların ortasında bulunmalıdır” der.¹⁹⁹

A.Comte bir de pozitif din için bir takvim kurmuştur. A.Comte’un kurmuş olduğu bu takvimde her hafta yedi gün, her ay dört hafta ve bir sene 13 ayı kapsar. Haftanın günleri, birbirini takip eden pazartesinden pazara kadara, evlilikten, bekarlıktan, soy zincirinden, kardeşlikten, uşaklıktan, kadın veya aşktan ve insanlıktan etkilenmişlerdir. Aylarsa tarihin zamanlarını özetler. Her ayın ismi geçmişin büyük simalarının ismini almıştır.²⁰⁰

“Musa, Homere, Aristoteles, Arkhimeses, Cesar, Saint Paul, Charlemagne, Dante, Gutenberg, shakespeare, Descartes, Frederic II, Bichat’dır.” Her ayın pazarları da aynı zümreden dört büyük adamın anılmasına ayrılacaktır. Örneğin Descartes ayının dört pazarında sırasıyla Saint Thomas d’Aquin, Bacan, Leibniz, D.Hume anılacaktır. Haftanın sıradan günleri de ikinci derecedeki önemli büyüklüklere ayrılacaktır. Her yılın 365’nci günü-yani 28 günlük aylardan artacak son gün-ölülere, 366 günlük yıllarda da artacak iki günden, biri gene ölümlere, biri de kadınlara ayrılacaktır.²⁰¹ A.Comte’un ibadet anlayışıyla birlikte konumuzun birinci bölümünü nihayete erdiriyoruz.

¹⁹⁸ Kösemihal, s. 159.

¹⁹⁹ a. g. e. , s. 97.

²⁰⁰ Korlaelçi, s. 40.

²⁰¹ a. g. e. , s. 159 .

İKİNCİ BÖLÜM

POZİTİF DİNDE AHLAK

A-Ahlakın Gerekliği

Felsefenin objelerinden biri de hiç şüphesiz ahlaktır. İsteyelim istemeyelim yaşamış olmakla farkında olmaksızın bir ahlak felsefesi kabul etmiş oluruz. Şöyle veya böyle yaşamakla, şöyle veya böyle hareket etmekle, mesela bayağı zevkleri mi? Yoksa sanat ve bilim zevki gibi yüksek olanların mı? değer açısından üstün tuttuğumuzu, yahut başkalarının meşru menfaatine ve haklarına değer verip vermediğimizi göstermiş oluruz. Onun için ahlak meselesini çözme veya bir tarafa bırakma diye kesin bir şey düşünülemez. Hareketlerimizle, tavırlarımızla şu veya bu hareketi üstün tutar, şöyle veya böyle bir ahlaki zorunlu olarak kabul etmiş oluruz. Asıl problem, bunu körü körüne mi yapmalıyız? Yoksa düşünerek mi? Bu soru karşısında verilecek cevap açıktır. Bilim insanın tabiat üzerindeki egemenliğini hem genişletmiş, hem de kuvvetlendirmiştir. Fakat bu egemenlik, insan tarafından hem-iyi yönde hem de kötü yönde kullanılabilir. Objesi doğrudan doğruya insanın manevi durumlarını incelemek olan ahlak, işte bu merhalede devreye girer. Görünen o ki, psikoloji ve sosyoloji bu konuyu incelemeyi. Bu iki bilimin ilerlemesiyle insanın psikolojik ve sosyal yaşayışının bütün kanunları bulunabilir. Bu durumda bile şu soru varlığını devam ettirir. Bilimin verdiği bu egemenlikle, sosyal yaşayış üzerine etkili olmaya çalışırken hangi ideale uyacağız? Bilim eşya üzerinde etkili olmamız için bize araç verir, ama bu aracı, seçeceğimizi gayelere göre kullanırız. Burada da ahlak, yeniden ve kendiliğinden gündeme gelir. Sonuç olarak, ahlak dikkate alınmadan yapılacak her iş ve işlem eksik kalır, diyebiliriz

Pozitivizmin ahlak anlayışını ayrı bir kitap halinde yazmayı düşünen A.Comte, bu eserini gerçekleştiremeden öldü. Dolayısıyla bu sistemin ahlak görüşünü, onun bıraktığı eserlerden, özellikle "Politika Sistemi", "Sübjektif Sentez" ve "Pozitivizm İlmihali" adlı eserlerde buluyoruz.

İnsanlığı Tanrı, kendisini peygamber, kadınları kendi kurduğu dinin melekleri, bilim de imanı addeden bir sistem, acaba niçin bir ahlaka ihtiyaç duymaktadır? Daha doğrusu böyle bir sistemin ahlakı olur mu? Olursa nasıl olur? Bu ve benzeri sorulara cevap verebilmek için Tanrı-ahlak ilişkisini kısaca ele alma mecburiyetini kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu ilişkiyi daha net bir şekilde ortaya koyabilmek için şu soruya da cevap vermek çok büyük bir önem kazanmaktadır. Acaba insanın ahlaki bir varlık olmasını hakiki bir tanrıya mı borçludur? Başka bir deyişle tarihsel dinlerin (burada kastımız özellikle Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamıktır.) kabul ettiği şekilde bir Tanrıya inanmak zorunda mıyız?

Çeşitli şekillerde sorulan bu sorunun tarihi, felsefenin ilk dönemlerine kadar geri gitmektedir. Bu konuda üç önemli ve birbirinden farklı görüş bulunmaktadır. Birincisi, ahlakın dine dayandığını iddia eder. İkincisi, bu ilişkiyi tamamen reddeder. Üçüncüsü, ise ahlakın bütünüyle dine dayanmadığını ancak ahlak sahasında teşvik edici bir role sahip olduğunu savunur.²⁰²

Bu konuda çok aşırı uçlar bulunmaktadır. Biri, eğer tutarlı olacaksa dini inanca sahip olmayan herkesin ahlaksız olduğunu, ötekisi ise bütün dindarların bencil olduğunu iddia etmek gibi savunulması güç bir tutumun içine girmektedir. Biri bütün ateistlerin nihilist, ötekide bütün dindarların dar kafalı veya irrasyonel olduklarını iddia etmektedir. Her iki görüş de temelde empirik iddialara dayanmak zorunda olduğu halde bir takım genellemelerden kuvvet almaya çalışıyor. Yine her iki görüşte de objektif tahlillerin yerini çok kere hissî tepkiler alıyor.²⁰³

Bu tartışmadan şu sonucu çıkarabiliriz: Her ne kadar tarihsel dinlerin anladığı manada, dinin ahlak sahasında teşvik edici bir rolü bulunsa bile bundan kesinlikle hakiki bir Tanrı'yı kabul etmeyen bir sistemin ahlaki bir anlayışının

²⁰² Aydın, Mehmet, S. , *Din Felsefesi*, Selçuk Yayınları, Kent Matbaası, 4. Baskı, Ankara, 1994, s. 296-297. , Krş, Mehmet S. Aydın, *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi*, Diyanet Vakfı Yayın ve Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Emel Matbaası, Ankara, 1991, s. 67-199.

²⁰³ Aydın, s. 296.

ve ahlakiliğinin olamayacağı sonucu çıkarılamaz. Kaldı ki, geleneksel dinler açısından pozitivizm din anlayışı, hakiki bir din anlayışı, tanrısı da hakiki bir Tanrı olmazsa bile, pozitivizmin bir dindir tanrısı da İnsanlık'tır. Bir dine bulunması gereken bir çok özellik, pozitif dinde de vardır. Zaten pozitif dine Katolikliği örnek aldığını söyleyen A.Comte değil miydi? Şunu da sormamız uygun olacaktır. Ahlak nedir? Ahlak kavramından ne anlamamız gerekmektedir?

Genel anlamda ahlak, İnsan topluluklarınca zamanla benimsenen, fertlerin birbirleriyle aile, toplum, devlet ve bütün insanlarla ilişkilerini düzenleyen kurallar, ilkeler ve inançlar bütünüdür.²⁰⁴ Özel anlamda yani, A.Comte'a göre ise ahlak bir sosyal yaşama yeteneğinin başka bir şey değildir,²⁰⁵ şahsın başkaları lehine kendi üzerindeki çabasıdır,²⁰⁶ doğal olan bencilliğin, toplumsal olan özgeciliğin buyruğu altına girmesidir,²⁰⁷ başkası için yaşamaktan ibarettir.²⁰⁸ Bu tanımlara baktığımızda Pozitif dinin de bir ahlak anlayışına sahip olabileceği sonucuna varabiliriz.

A.Comte' un özgeciliğe – altruizme dayanan ahlak öğretisini içten ilgili olduğu sosyoloji ile bağlılığı çerçevesinde ele almak gerekir. O, ahlakı büyük kısmıyla sosyal statik içine yerleştirir. Ona göre ahlakın yasaları, insan hayatındaki dayanışmayı dile getirirler. İnsanlar toplumsal hayatın içgüdülerine uyunca dayanışmayı buluverirler. Toplumsal hayatın kökü, insanın öteki insanlarla beraberliğinden bir çıkar gözetmesinde, bu bakımdan bir hesaba dayanmasında aranmamalıdır. Beraberliğin yararlı olup olmayacağını sonradan anlaşılabilir. Kişisel hesaplardan bağımsız olan bir içgüdü toplumsal yaşayışın köküdür. Her yerde olduğu gibi, burada da duygu bilgiden önce gelmektedir. Ancak insan toplumunun başlangıçlarında bencil eğilimler toplumsal altruist eğilimler karşısında ağır basıyordu. Gerçi bencil yönümüzde büsbütün ezilmemeli, ama asıl ağır basan özgeci duygular olmalıdır.²⁰⁹

²⁰⁴ Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, s. 5.

²⁰⁵ Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, s. 426.

²⁰⁶ Comte, s. 258.

²⁰⁷ Kösemihal, s. 160.

²⁰⁸ Comte, s. 255.

²⁰⁹ a. g. e, s. 260.

Filozofa göre, ahlak alanında en yüksek ide, insanlık idesidir. A.Comte, Ortaçağ kapandıktan sonra hele endüstrinin gelişmesinden beri proleter yığınların sosyal sistemlerle kaynaşamadıkları kanısındadır. Böyle bir kaynaşma insanın kendisini büyük bir bütünde çalışan bir işçi diye duymasıyla olabilir. Günün birinde pozitif eğitim böyle bir duyguyu getirince, her çabanın toplum için bir önemi, bir anlamı olduğunu bilincini yerleşince, en aşağılık bir iş bile soylu sayılacaktır. Toplumda karşılaşılan güçlüklerin en çetini politik olanlar değil, moral olanlardır. Bunlarda ancak ideler ve törelerin etkisiyle giderilebilir.²¹⁰

İnsanlığın gittikçe daha çok dayanışmamaya yaklaştığının kanıtlanması A.Comte'a göre, ahlak için büyük bir önem taşır. Bununla yalnız sosyal duygunun güçlenmekte olduğu görülmüş olmuyor, ahlakın önemli bir kısmının dinamik bir temel üzerinde belirlenebileceği de anlaşılmış oluyor. Çünkü ahlak bilgisinin ödevi, insana özgü olan niteliklerin gelişmesine yardımcı olmaktadır. Bu nitelikler zeka ile toplumlaşmadır. A.Comte, insan soyu çerçevesinde zeka ile sempatinin -altruizmin, toplumsallığın- sürekli ilerleyen bir gelişme içinde bulduklarına, dolayısıyla bireyi tür ile kaynaştıracak ortamın gerçekleşme yolunda olduğuna inanır. Ona göre doğanın soylu eğilimlerini toplum hayatı boyunca geliştirmektedir. Kötü içgüdüler bir yandan kendimize hakim olmak, öbür yandan da kullanılmamak yüzünden gittikçe iyi davranışa alışmakta ya da toplum düzenine hizmet etmek zorunda bırakılmaktadır.²¹¹ Bu izahlardan sonra A.Comte ahlaki bazı kavramlara pozitif ahlak sistemi çerçevesinde açıklık kazanır. Bu ahlaki kavramların en önemlileri şunlardır :

1-Özgürlük: Sosyal temelden ve motivasyon yoksun olan özgürlük, A.Comte'a göre bir anarşi etkenidir. O, hem düzeni bozar hem de düzen dışıdır. Sosyal bir alışkanlık haline gelebilecek olan özgürlük fikri, bir hak için değil bir tutku için etki yapar.²¹²

²¹⁰ *Gökberk*, s. 470.

²¹¹ *a. g. e.*, s. 471.

²¹² *Comte*, s. 181.

Toplumsallığa hizmet etmeyen özgürlüğü, anarşik bulduğundan, şiddetle karşı çıkan A.Comte, gerçek özgürlüğü şöyle anlamlandırır: Gerçek özgürlük, real nizama asla aykırı değildir. Özgürlük, her tarafta karşılaşılın kanunlara uymaktır. Bir cisim, düştüğü zaman bunun özgürlüğü, mahiyetine göre, dünyanın merkezine doğru zamanla uygun bir hızla ilerlemesiyle ortaya çıkar. Bunun gibi hayat aleminde, her bitki veya hayvansal fonksiyon kendilerine karşılık, kanunlara uyarak, dış ve iç hiç bir engel olmaksızın, cereyan ettiği taktirde, özgür olarak kabul edilir. Fikri veya ahlaki durumumuzda buna benzer bir taktiri kapsar.²¹³

Eğer özgürlük, hiçbir kanununa uymamaktan ibaret olsaydı, kişisel veya sosyal herhangi bir rejimi imkansız hale koyacağından, abes olduğu kadar, ahlak dışı da kahrıldı.Zekamız, en büyük özgürlüğünü, doğal gayesine uygun tarzda, dış düzenin bunu bozarak maddi veya ahlaki tahriklerine rağmen, sadık bir aynası olduğu zaman gerçekleştirir.²¹⁴

En mükemmel özgürlük hakkındaki metafizik teori, modern anarşizmi geçici bir sonucu olarak anlaşılmalıdır. Zira bunun gayesi, doğrudan doğruya Orta Çağdan sonra gelen Batı devriminin gittikçe eğilim gösterdiği bireyselciliği itibar konumuna yükseltmektedir. Ancak bu özel veya genel her tür gerçek disipline bu, safsatalı itiraz pozitivizmi bozguna uğratamaz.²¹⁵

A.Comte'a göre fert, ancak tabiat yani toplum kanunlarına uyarsa özgürlük kavranabilir. Her kişinin kendi kendine soyut bir değer olarak ortaya koyduğu davranışlar sayılamaz.²¹⁶

2-Hukuk:Ahlak kadrosu içine giren "hukuk sorununa gelince; ona göre bu da metafizik bir terimdir. A.Comte 18.Yüzyılda, Fransızların ilan ettikleri "İnsan Hakları Beyannamesin"de bildirdikleri doğal ve ahlaksal hakları reddeder. Ona göre birey, ancak toplumun kendisine güvenip terk ettiği bir takım haklardan başka bir şeye sahip değildir. O, toplumun organlaşmasını üzerine olan güçlü bir bilim heyetinin bütün ödevleri ve hakları kontrol etmesi

²¹³ a. g. e. , s. 181-182.

²¹⁴ a. g. e. , s. 182.

²¹⁵ a. g. e. , s. 184.

sayesinde adaletin temin olunacağına inanır. Bununla birlikte en büyük toplumsal zorluklar, politikadan doğmazlar. Ahlaki yoksunluktan doğarlar. Varolan güçlükler, ancak fikirlerin ve törelerin etkisiyle yok edilebilirler. Ödev fikri, hak fikrinden üstündür. A.Comte; herkesin herkes karşısında ödevleri vardır, fakat hiç kimsenin doğrudan doğruya hiçbir hakkı yoktur. Diğer bir deyimle, hiç kimsenin ödevini yapmaktan başka hakkı yoktur,²¹⁷ iddiasında bulunduğu için, onun sisteminde bir hukuk felsefesi ve bir devlet doktrini var denemez. Bu sebeple, her türlü insan hakkı, gayri ahlaki olduğu kadar abestir de. Ona göre fikirler ve töreler bir kez değişince kurumlar kolayca değişirler. Bu ahlakta, bireyin özgürlüğü kalkmış olduğu için irade de inkar edilmiş demektir. Bu durumda da erdem kendiliğinden yıkılmış olur.

A.Comte'un burada hak kavramını, ödev kavramının çok altında hatta neredeyse inkar eder bir durum olarak kabul etmesinin sebebi, kanaatimizce, Fransız devriminden sonra "İnsan Hakları Beyannamesi" nde kişisel haklara aşırı bir şekilde yer verilmesi ve bunların özellikle vurgulanmasıdır.

O, hemen hemen bütün düşüncelerinde, Hristiyanlık düşüncesinin, hakim olduğu Ortaçağ kendisine referans olarak alır. Bu sebeple daha öncede söylediğimiz gibi, onun sisteminin anahtarı din, dinin özü ahlak, ahlakın özü ise başkası için yaşamaktır. Ortaçağ tabiri uygunsaydı, onun asr-ı saadetidir.

A.Comte, toplumun sağlam bir şekilde ayakta kalması için ahlakın zaruriliğine inanır. Ona göre "toplumu sarsan ve tehdit eden karışık hareketler, sadece siyasi sebeplerden değil, asıl manevi düzensizliklerden doğmuşlardır." Manevi düzensizlik ise, fikir nizamsızlığından, yani bütün zihinler için bir olan prensiplerin, herkesçe kabul edilmiş, itikat ve telakkilerin yokluğundan ileri gelir. Çünkü bir toplumun yaşaması için duyguların ahengi yaşaması hatta toplumun fertleri arasında bir menfaat birliği bulunması yetmez. Asıl ve her

²¹⁶ a. g. e. , s. 308.

²¹⁷ Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, s. 427

şeyden önce gerekli olan ortak itikatlar birliği içinde meydana gelen eden zihinsel bir uygunluktur.²¹⁸

A.Comte, toplumun müzmin bir nizamsızlık içinde bulunmasını ahlaki bir disiplinin eksikliğine ve yokluğuna bağlar. Ona göre sosyal güçlükler politik değil, ahlakidir. Ahlaki bir disiplini olmayan bir toplumdaki hiç yenilik beklenemez, anarşi hüküm sürer.²¹⁹ Buradan şu sonuçlar çıkar:

1-Zekaların son derece başıboşluğu. Herkes sadece ve kendi güçleriyle zaruri şartların şartların hiç birini yapmaksızın genel bir fikir sistemi oluşturmaya çalışıyor. Toplumda herhangi bir sosyal konu üzerinde sadece iki anlayış arasında bile ahenkli birliği sağlamak kesinlikle imkansızlaşıyor.

2-Halk ahlakının azlığı. Büyük sosyal ilişkilerde, herkes kademeli olarak merkez olmaya doğru götürülüyor ve bütün ahlaki kargaşanın arasında sadece çok açık olarak özel menfaat kavramı kalınca, salt bencillik, doğal olarak aktif varlığı hareket ettirmek için oldukça enerjik tek güç oluyor.

3-Üç asırdan bu yana, tam maddi bir görüş altında uzlaştırılmış toplumsal üstünlük, modern ulusların ruhsal düzensizliklerinin açık bir sonucudur.²²⁰

Teolojinin yıkılmasıyla ahlaki buhranın ve çöküşün doğduğuna inanan A.Comte, hemen hemen toplumun her sahasında işverenlerle işçiler arasındaki problemlerin çözümü için herkese uygun ödevlerini zorla kabul ettiren ahlaki bir doktrine ihtiyaç olduğu inancındadır. Bu bakımdan pozitif ahlak, aynı zamanda bir mesleki ahlak ve bir toplumsal ahlaktır.²²¹ Kesinlikle bireysel bir ahlak değildir. Ahlaki kavramlardan bahsederken gördük ki, A.Comte, kişisel olan her şeyin karşısında yer almaktadır. Başka bir ifade ile o, bizzat hem ahlakın kendisinin hem de ahlaka bağlı kavramların ancak ve ancak toplumsal yönünün önemli olduğunu vurgular. Verdiğimiz bu bilgilerden anlaşılıyor, A.Comte, ahlakın gerekliliğine hatta zaruriliğine inanmaktadır.

²¹⁸ Bruhl, s. 21.

²¹⁹ Korlaelçi, s. 42.

²²⁰ a. g. e., s. 43.

²²¹ a. g. e., s. 43.

B-Pozitif Dinde Ahlakın Yeri ve Kapsamı

A.Comte'un sisteminde ahlak, teorik felsefe ile siyaset arasında vasıtalık yapan bir yer işgal eder. Ahlak felsefe tarafından desteklenir. Siyaset iseprensiplerini ahlaka borçludur.²²² Ahlak, zorunlu olarak, bütün bilimleri ve alanları içine alır. Bu sebeple, ahlak diğer bilimlerden daha geniş kapsamlıdır. Ve ahlak, en mükemmel bilimdir. Çünkü ahlak sahasında teorik zihniyet, mutlaka pratik zihniyetle birleşir. A.Comte'a göre teorik ahlakın pratize edilmesi ise bütünüyle kadınlara bağlıdır.²²³

Ahlak kanunu, sadece insanları değil, sadakate ve sevgiye kabiliyetli hayvanları da içine alır. Ahlakın ve siyasetin ayrı olduğu kabul edilse bile, siyasetin sıkı bir şekilde ahlaka bağlı olduğu inkar edilemez. Zira insanların birbirleriyle ilişkilerini düzenleme işinde, pozitif siyasetin gözönüne alacağı prensipleri tayin etme işi ahlaka düşer.²²⁴

A.Comte'un ahlak kanunu, iktisat kurumunu da içine alır. Bu itibarla ekonomik sosyoloji bakımından olduğu kadar, iktisat siyaseti itibariyle de, kapitalizm ve sosyalizm arasındaki doktrin çatışmaları zaviyesinden bu düşüncelerin büyük önemi vardır.²²⁵

Bu görüşe dayanan ahlak doktrini en yüce dinlerin en felsefi ahlak teorilerinin formülünden ayrılmaz. "Başkasını sevmek" insan tabiatında sevgi ve özgecilik içgüdülerinin bulunduğu bir aksiyon değil, bir olgudur. Doğuştan getirilen bu mükemmel eğilim olmaksızın hiçbir toplum ve hiçbir ahlak olamaz.²²⁶

A.Comte'a göre, aile ve toplum sevgilerinin gittikçe artan gelişmesi, önce insanın toplum hayatı yaşamasının, sonra akraba ve hemcinsleriyle ilişki kurmasının sonucudur. Çünkü alışkanlık, organların ve fonksiyonların gelişimini kolaylaştırır. Sonra diğer tam eğilimlerin, bencillere oranla tabii olan zayıflığı "sosyal değişme"ye elverişli olmalarıyla telafi edilmiştir. Diğer tam eğilimler bir grubun bütün fertlerinde

²²² *Bruhl*, s. 26.

²²³ *Comte*, s. 147-148

²²⁴ *a. g. e.*, s. 10.

²²⁵ *Fındıkoğlu*, s. 270

aynı zamanda serpilebilirler. Fertlerin bu durumda birbirine engel olması şöyle dursun, tersine bir grubun daha kuvvetli özgeciliği, diğer kısmın doğmak üzere olan özgeciliğine kuvvet ve cesaret verir. Bencillikte ise durum tersinedir. Rakip bencil eğilimler sosyal halin uğrayacağı büyük tehlike pahasına birbirleriyle çarpışır. Böyle bir tehlikeden sakınmak için bencillikler karşılıklı özveride bulunmak zorundadırlar.²²⁷

Öyle anlaşılıyor ki, A.Comte'un Pozitif dininde ahlak, sadece soyut, teorik ve dar kapsamlı olmayıp tam tersine, toplumun tüm katmanlarında ve toplumsal yaşamın tüm sahalarında kendini gösteren ve pragmatik bir amaç güden bir ahlaktır.

A.Comte, hayatının ikinci döneminde (1844' den sonra) bilim sınıflamasına "ahlak"ı bir yedinci ana bilim olarak katmıştır. Burada ahlaktan daha çok duygusal (affective) ve edimsel (active) hayatın psikolojisi anlaşılmalıdır. Bilindiği gibi A.Comte, bilimler sınıflamasında psikolojiye yer vermemiştir. Burada psikoloji yedinci bir bilim olarak kabul etmekle adeta istediği o yanlışı düzeltmek ister.²²⁸

Pozitivist dinin akıl yönü endüstriye, kalp yönü aileye dayanır. Bunun içim, ahlak kalbin mutluluğunun bilimi olacaktır. Ahlaktan önceki her bilim, ahlaka ulaşmak için çalışır. Ahlak da bu yeni dinin kanunu değil, esası kavranılmış olur. Bilimler, ahlakın birer dalı haline gelir.²²⁹

Anlaşıyor ki önceleri bilimlerin sınıflandırılmasında hiçbir öneme haiz olmayan ahlak, sonradan çok büyük bir önem kazanmıştır. Pozitivist dinin akıl yönü endüstriye, kalp yönü aileye dayanır. Bunun içim, ahlak kalbin mutluluğunun ilmi olacaktır. Ahlaktan önceki her bilim, ahlaka ulaşmak için çalışır. Ahlak da bu yeni dinin kanunu olacaktır.

²²⁶ a. g. e. , s. 12

²²⁷ a. g. e. , s. 271.

²²⁸ Kösemihal, s. 160.

²²⁹ Öztürk, s. 231.

C.Ahlakın Temel İlkesi :

Ahlakın zaruriliğini kabul eden Pozitif din, ahlak disiplini toplumsuluğu, bireyciliğe üstün getirmekten ibaret kabul eder. Bu sistemde ahlakın temel kaidesi özgecilik yani “ başkası için yaşamak” tır. Fertler, aileler ve toplumlar tam olarak insanlığa hizmetine adanmışlardır. Böylece pozitif ahlak toplumsal hissin doğrudan üstünlüğünü ilke edinerek sadece metafizik ahlaktan değil teolojik ahlaktan da ayrılır.²³⁰

Ahlakın dahili temel ilkesi ise, bencillik ve özgecildir. İnsanı başkası için yaşamaktan alıkoyan, kişisel duyguların etkisinde kalan bir varlıkta, yalnız başına yaşam sürse bile, tinsel birlik ve ahenk sağlanamaz. Bazı geçici yaklaşma zamanları dışında dengesiz bir yaşam süren bir çok vahşi hayvan böyledir.²³¹

A.Comte, burada dengeli ve ahenkli dolayısıyla ahlaki bir yaşam sürmeyi hem kişisel hem de sosyal ahenge bağlamaktadır.

Yine o, İnsanlık'ı tıpkı onun temsilcisi olan bir kişiyi sevdiğimiz gibi, seveceğiz ve bunu ahlakın temeli yapacağız, der.²³²

Böyle salt ahlakı savunanlara bakılırsa, bencillik, dini ahlakta ön plana çıkar. Çünkü onlara göre din, ceza korkusu ve mükafat ümidini incelemekle insanları kendilerini düşünmeye ve tedbirli olmaya sevk etmektedir.²³³

Teolojik ahlaka yöneltlen bu eleştirilerden bir benzeri de A.Comte' dan gelmiştir. Ona göre pozitif ahlakın temel ilkesi başkası için yaşamak iken, teolojik dinlerdeki ahlak kendisi için yaşamak prensibine bağlıdır. Genelde ahlak şu veciz sözle özetlenir: “Başkasına onun tarafından nasıl muamele edilmek istenirse, öyle muamele etmek.” Bu genel kural, tamamen kişisel bir hesaba dayanır. Bu şekilde bencillik bastırılacağı yerde, teyit ve teşvik edilir. Bu ilke diyor A. Comte, daha

²³⁰ *Korlaelçi*, s. 43.

²³¹ *Comte*, s. 11.

²³² *Erman*, s. I.

²³³ *Aydın*, s. 304.

öncekilerle karşılaştırıldığında büyük bir ilerleme olarak kabul edilebilir ama bu teolojik aşk, bencillik lekesini korudukça ahlak gelişmesi çok eksik kalır.²³⁴

Acaba A.Comte, “yukarıda başkası için yaşamak” ibaresindeki başkası kavramıyla neyi kastetmektedir? A.Comte, başkalarından kavramıyla aileyi, vatani ve insanlığı kasteder. Ona göre biz insanların başlıca kusuru bencilliktir. Bencillik, bize aşağılık bir hayat sağlar. Ahlak kanunu üstün bir doğa kanunundan başka bir şey değildir.²³⁵ Bu kanuna göre bir çok özgeci içgüdümüz vardır. Başlıca özgeci içgüdülerimiz şunlardır: Eşitler arasında bağlılık, büyüklere saygı ve küçüklere iyilik. Başlıca yetkinleşme içgüdülerimiz ise, yıkıcılık ve askerlik içgüdüsü yapıcılık ve sanayileşme içgüdüsünden ibarettir.²³⁶

A.Comte, bencillik ve özgeciliği ayırt ettiren kişisel ve sosyal olmak üzere on etken bulmuş ve bunun bir listesini de vermiştir. Bu ahlakın en kesin emri ve ilkesi sevgi, ilerleme ve ahenk koşulları içinde, herkes için ve başkası için yaşamaktır.²³⁷

Görülüyor ki, A.Comte’un sistemini, ahlaki sistemiyle bir bütün oluşturmaktadır. Ahlaki sistem olmadan onun sistemine tam anlamıyla ne bir anlam ifade eder, ne de anlaşılabilir. Onun sosyolojisi de, bilimi de, felsefesi de ahlaki da hep toplum içindir. Daha doğrusu toplumun mutluluğu içindir.

²³⁴ Comte, s. 260.

²³⁵ a. g. e., s. 147.

²³⁶ Kösemihal, s. 160.

²³⁷ Comte, s. 279.

D-Pozitif Ahlakta Ödev

A.Comte'un ahlak sistemindeki ödev anlayışı da, ancak pozitif sisteme bütünsel bir yaklaşımla, anlaşılabilir. Bu sebeple, onun sisteminin anahtarı olan Pozitif dinin anlaşılması ve buna bağlı olarak ahlakının anlaşılması, ödev anlayışının anlaşılmasının ön şartı sayılmalıdır.

A.Comte'a göre insanın ödevi elden geldiği kadar insanlığın ilerlemesine yardım etmek,²³⁸ ve kişisel arzularımızı boğmaktan ibarettir. Bu bakımdan A.Comte, en masum hazları bile, topluma yararı yoksa yasak eder veya bizi bu hazlara çeken zaafları "çekilmez bir sakatlık gibi" esefe layık görür. Bu nedenle, İnsanın tek görevi ve ödevi, böyle anlaşılması gereken "ödevini yapmaktan" ibarettir. Bunun dışında anacak günah vardır. Bir çeşit Calvinici ve Stoacı olan bu ödev anlayışı şiddetli bir insanlık aşkından doğmaktadır. Zira A.Comte'a göre her şey İnsanlık içindir.²³⁹

Yine ona göre gerek kendi nefsimize, gerek başkalarına karşı bir takım ödevlerimiz vardır. Kendimize ait olan ödev, zihinsel bir bencillikten ibarettir. Bundan daha doğal bir şey yoktur. Bu aynı zamanda mecburidir. Çünkü biz diğerlerini ancak ve kendi nefsimizi sevmek koşuluyla sevebiliriz. Her çeşit ümitten yoksun olan bir kişi, ne kendini ne de hayatını sevebilir. Onun nazarında genel olarak insanın hiçbir kıymeti olamaz. Eğer biz bencilliği yıkabilirsek, çevremizde bulunan bütün talihsiz insanların acılarını da bir vuruşta kaldırabiliriz. "Yakınlarımızda bulunanları da kendiniz gibi seviniz", ilkesinden hareket eden özgecilikte ise "acımak" "yarlık" ve "aile" duyguları saklıdır ve doğada bundan daha uygun bir duygu da olamaz. Acımak insanın kendine benzeyen bir adamı kendi nefesine aksettirmesi, dönüştürmesinden ibarettir. Yani başkasına acımak, dolayısıyla kendimize acımak demektir. Bu geniş ve yaygın bir bencilliktir ki, bunda gizli olan acıma duygusu, çocukta yoktur. Fakat bu duygu onlarda bir yetenek olarak gizlidir. İnsan bir sefli görünce kendisini onun yerinde sayar. Şefkat ve sevgiye de bu nedenden layık ve

²³⁸ Kösemihal, s. 160.

²³⁹ Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, s. 425.

muhtaç olduğuna inanır. Bunun içindir ki, acımak, bize en yakın olanlara karşı daha kuvvetlidir. Gittikçe etraftakilere doğru azalmaya başlar. “İnsanların en iyisi, insanları sevmek şartıyla hayvanları da sevmeyi bilenidir.”²⁴⁰

Görülüyor ki, A.Comte, bencilliği, ikiye ayırmaktadır. Birincisi insanın doğasına aykırı olan ve insanın yalnız kendisini düşünmesi temeline dayanan bencillik; ikincisi ise, insanın başkasını kendi nefsine aksettirmesi, dönüştürmesi yani “kendisi için istediği bir şeyi başkası için de istemek” veya “kendisi için istemediği bir şeyi başkası için de istememek” ilkesini esas alan bencilliktir. Düşünüğe göre birincisi yanlış ve zararlıdır, ikincisi ise, doğal ve zorunludur.

Burada dikkatimizi çeken başka bir husus ise şudur: Her ne kadar A.Comte, bencilliği şiddetle eleştiriyor ve özgeciliği savunuyorsa da bundan onun bencilliğin kökünü kazıyıp bütünüyle ortadan kaldırmak istediği sonucu çıkarılmamalıdır. Çünkü o, bencil yönümüzün de büsbütün ezilmesinden yana olmadığını özellikle vurgular.²⁴¹

A.Comte, hem ailede hem de toplumda, insanların birbirlerine karşı olan görevlerini ve ödevlerini yapmaları halinde istediği ideal toplumun oluşacağına emindir. Ona göre aile, en doğal duygularımız arasındadır ve doğru sosyal birliktir. Bu birliği oluşturan bireylerinin de birbirlerine karşı görevleri vardır. Kadın erkeğin emri altındadır. Ancak, erkek kadından hem ahlaki eğitim alacak hem de ona ibadet edecektir. Çocuklar da anne-babalarına her açıdan itaat edeceklerdir.²⁴²

Filozof, pozitif ahlakın ödev anlayışını aile bazında açıkladıktan sonra onun toplumsal yönünü de şöyle izah eder: “Sosyal ahlak, kuvvetlerimizin, arzularımızın sınırlarını genişletir.” Sosyal ve toplumsal alanda herkes şunu söylemelidir: “Ben sana lazımım, sen bana faydasızsın.”²⁴³ İnsanın diğer fertlerle ve toplumla olan bu sıkı bağlılığı, insanın etine, kanına karışmalı ve içgüdü şekline girmelidir.²⁴⁴

²⁴⁰ a. g. e. , s. 425.

²⁴¹ Comte, s. 260.

²⁴² a. g. e. , s. 282.

²⁴³ a. g. e. , s. 36.

²⁴⁴ Akarsu, Bedia, *Çağdaş Felsefe Akımları*, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s. 18.

A.Comte'un Pozitif ahlakı laik bir ahlaktır. Ona göre bu ahlak, vahye bağılı dinlerin dayandığı ilkelerden hiçbir şey almamış, kesin olarak aklın yargılayabileceği düşüncelere, duygulara ve uygulamalara dayanmamıştır. Ve Pozitif ahlakın temeli olan altruizm ise ancak eğitimle gerçekleştirilebilir.²⁴⁵

Her ne kadar A.Comte, pozitif ahlakın vahye dayanan dinlerden ve bu dinlerin ilkelerinden hiç bir şey almamış olduğunu iddia etse de, bu iddianın doğru olmadığını sadece "Pozitivizm İlmihali"ne bakarak görebiliriz. Aslında onun "biz vahye dayanan dinlerden bir şey almadık ifadesi, psikolojik olarak bu dinlerden bir çok ilkeyi iktibas ettiğinin kanıtı sayılabilir.

A.Comte'un genel ve din felsefesine bir çok eleştiri yapıldığı gibi, ahlak felsefesine de çok sert eleştiriler getirilmiştir. Biz bu eleştirilerden sadece bir örnek vermek istiyoruz: "A.Comte'un ahlakı hiçbir orijinalite taşımaz. Zira o, ahlaki hayatı fizyolojik hayatla (beyin faaliyetiyle), fizyolojiyi kimya, kimyayı fizik ve hepsini de matematik bilimlerle izah eder. Psikolojiyi beyin fizyolojisine, zihni ve ahlaki fonksiyonları tamamen biyolojiye fizik olayları da tamamen basit bir mekanizme irca eder. Zira zihnin eşyaya tabi olması, bilgimizi eşyanın dış karakterini tanımaktan ibaret saymaktır. Bu şuurun olaylarının izahını imkansız kılar. Ahlakı pozitif bilime, olayların bilgisine dayandırdığı için bu bilimle birlikte, her an değişebilen göreceli bir ahlak kabul etmiş oluyor. Metafiziği reddettiği için, bu ahlakı her türlü istikrardan ve istikrarı temin edecek olan fizik temelden mahrum bırakılıyor."²⁴⁶

Kanaatimizce, bu eleştirilerin de eleştirilecek yönleri vardır. Bilgi ve bilim birer olgu iken, ahlak bir değerdir. Birincide asıl önemli olan metodoloji, ikincisinde ise sonuçtur. Bilgi ve bilimin değişmesiyle ahlaki değerler değişmez. Başka bir ifade ile, ahlak, hiçbir zaman ne bilgiye ne de bilime bağlanamaz. Sözgelisi, Pozitif bilimin değişmesiyle, A.Comte'un özgecilik, hak, hukuk ve özgürlük anlayışının değişeceğini söylemek doğru değildir.

²⁴⁵ Korlaelçi, s. 45.

²⁴⁶ Bolay, Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü, s. 331.

SONUÇ

A.Comte'un pozitivist sistemini ancak birkaç evreye ayırarak anlayabiliriz. Onun birinci evredeki felsefesini şöyle özetleyebiliriz: Teolojik ve metafizikle savaşmak, dolayısıyla bu iki kavramın kökünü kazımak; yalnız ve yalnız deneye dayanmak, dolayısıyla bilimsel ve genel geçer kanunlara ulaşmak suretiyle önceden görmek ve tabiata egemen olmak. O, ikinci dönemde katı bir pozitivisttir. Teolojik ve metafizikle ilgili her şeyi şiddetle karşısında durur. Ancak teolojik ve metafiziğe karşı olması, onu en katı döneminde bile, dinsel düşüncelerden bütünüyle uzaklaştıramamıştır. Eserlerinde dini motifler kullanmaktan uzak duramamıştır. Pozitivist sisteminde teolojik tabirleri çokça ve sıkça kullanması, Katolikliğe hayran olduğunu ve onu örnek aldığı söylemesi bunun en açık kanıtıdır. Düşünürün bu yönünü görmek için "Pozitivizm İlmihali"ne bakmamız yeterlidir. Mistik evrede bambaşka bir A.Comte ile karşılaşırız. Positivist dönemde bütünüyle etkisinden kurtulamadığı, ancak şiddetle karşı çıktığı döneme dönüş yapmıştır. Daha önceleri gericiliğin kâmpı diye nitelendirdiği ilahi itikada benzer bir itikadı, bu defa insanlığın ve Batının kurtuluşu için yegane "kurtuluş reçetesi" olarak ortaya koymuştur. Pozitif dönemde toplumun hayatından kazıyıp çıkarmak istediği dine artık karşı çıkmamakta, ona büyük bir sempati duymakta, gerekliliğine hatta zorunluluğuna inanmaktadır. O canlı bir organizma olarak nitelendirdiği toplumun siyaset, devlet ve özellikle din olmadan anlaşılamayacağını ve mutlu edilemeyeceğini düşünmektedir.

A.Comte, gerek toplumun değişmeyen yönü olan sosyal statikte ve gerekse sosyal dinamikte artık temel unsur olarak dini görür. Statik açıdan topluma bakılınca, aile, devlet ve din olmaksızın bir toplumun sözkonusu olamayacağını iddia eder. Bir toplumun düzeninin ahenkli olabilmesi bunlar arasındaki dengeye bağlıdır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi asıl denge unsuru dindir. Din, eşya ve insanın tabiatından doğan ve toplu halde yaşayan insan için ihtiyaçtır.

Görüldüğü gibi din artık bu aşamadan sonra bütün sistemin anahtarı ve yegane temeli olmuştur. Ancak bu din ilahi dinlerden herhangi bir din değil, Pozitif dindir. A.Comte'a göre bu dinin tanrısı ilahi dinlerdeki gibi egoist bir tek Tanrı değil, insanlara faydası olan yani sübjektif ölümsüzlüğe ulaşan İnsanlıktır. Bu dinin

peygamberi kendisi, papazları bilim adamı, imanı bilimi, melekleri ise kadınlardır. Seçkin kadınlar özellikle Clotilde de Vaux tanrının da sembolüdür. Bu dinde İnsanlık'a saygı gösterilecek, onun sembolü olan kadına ibadet edilecektir. Bu ibadet sadece teorik değil aynı zamanda pratik de olacaktır. İbadethaneler olarak, pozitif din gelişip yaygınlaşmaya kadar, eskileri kullanılacaktır. Bu dinin kabesi ise Paris'tir.

A.Comte'un sisteminin anahtarı, temeli ve özü din, dinin özü ahlak, ahlakın özü ise özgecildir. Yani, başkası için yaşamaktır. Bir anarşi etkeni olan özgürlük, gerçek bir özgürlük değildir. Asıl özgürlük kanunlara uymaktır. Hak yok, görev vardır. Zira özgürlük gibi hak da bireyseliğe dayandığı için bir anarşi etkenidir.

BİBLİYOGRAFYA

Adivar, Adnan, *Bilim ve Din*, Remzi Kitabevi, Yükselen Matbaası, İstanbul, 1980.

Akarsu, Bedia, *Çağdaş Felsefe Akımları*, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979.

Aron, Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, 3.Baskı, Çev. Korkmaz Alemdar, Bilgi Yayınevi, Adalet Matbaacılık Tic.Ltd. Şti., Ankara, 1994.

Aster, E.V., *Felsefe Tarihinde Tekamül Mefhumu*, Felsefe Semineri Dergisi, Sayı: 1, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1936.

Aydın, Mehmet, S., *Din Felsefesi*, 4.Baskı, Selçuk Yayınları, Kent Matbaası, Ankara, 1994.

-----*Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi*, Diyanet Vakfı Yayın ve Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Emel Matbaası, Ankara, 1991.

Başgil, Ali Fuat, *Din ve Laiklik*, Yağmur Yayınları, Sünbül Matbaası, İstanbul, 1983.

Bolay, S. Hayri, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, 7.Baskı, Akçağ Yayınları, Burak Matbaacılık Ltd. Şti., Ankara, 1997.

-----*Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, 4.Baskı, Akçağ Basım Yayın ve Pazarlama A.Ş., Burak Matbaacılık, Ankara, 1991.

Bottomore, Tom; Nisbet, Robert, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, 2.Baskı, Çev. Mete Tunçay, Aydın Uğur, Ayraç Yayınları, Şafak Ofset, Ankara, 1997.

Bouthal, Gaston, *Toplumbilimin Tarihi*, Varlık Yayınları, Kardeş Matbaası, İstanbul, 1961.

Boutroux, Emile, *Çağdaş Felsefede Bilim ve Din*, Çev. Hasan Katipoğlu, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1988.

Bruhl, L.Levy, *A.Comte'un Felsefesi*, Çev. Z.Fahri Fındıkoğlu, Burhanettin, Matbaası, İstanbul, 1940.

Carrel, Alexis, *Yarınlara Doğru Dua*, 3.Baskı, Çev. Refik Özdek, Yağmur Yayınevi, Sünbül Basımevi, İstanbul, 1970.

Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, 2.Baskı, Ekin Yayınları, Kozan Ofset, Ankara, 1996.

Comte, Auguste, *Pozitivizm İlmihali*, Çev. Peyami Erman, 2.Baskı, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986.

Çankı, M. Namık, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, C.2, Aşıkoğlu Matbaası, İstanbul, 1955.

Erişilgil, Emin, *Filozofiyeye Başlangıç*, 2.Baskı., İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.

Erman, Peyami, *Pozitivizm İlmihali*, Giriş, 2.Baskı, Milli Eğitim , Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986.

Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, Çev. Alpaslan Açıkgenç; M. Hayri Kırbasoğlu, Ankara Okulu Yayınları, Yıldızlar Matbaası, Ankara, 1996.

Fındıkoğlu, Z. Fahri, *İçtimaiyyat*, C.2, İ.Ü.İ.F.Y.,Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1961.

Filibeli Ahmet Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?* 2.Baskı, Sadeleştirenler: Necip Taylan, Eyüp Onart, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1979.

Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, 6.Baskı, Remzi Kitabevi, Evrim Matbaacılık Ltd. Şti. İstanbul, 1990.

Hançerlioğlu, Orhan, *Düşünce Tarihi*, 4.Baskı, Remzi Kitabevi, Evrim Matbaacılık Ltd. Şti, İstanbul, 1983.

-----*Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, Yükselen Matbaacılık, İstanbul, 1985.

İsmail Fenni, *Lugatçe-i Felsefe*, Matba-i Amire, İstanbul, 1941.

Janet, Paul; Seaille , Gabriel, *Metalib ve Mezahib*, Çev: M.Hamdi Yazır, Eser Neşriyat ve Dağıtım, Hazdedar Ofset Matbaası, İstanbul, 1978.

Kızılçelik, Sezgin; Erjem, Yaşar, *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, Atilla Kitabevi, Yüksel Matbaası, Ankara, 1994.

Korlaelçi, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, İnsan Yayınları, Pınar Matbaacılık İstanbul, 1986.

Koştaş, Münir, *A.Comte'un Din Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi, İlahiyat

Kösemihal, Nurettin, Ş., *Sosyoloji Tarihi*, 5.Baskı, Remzi Kitabevi, Evrim Matbaacılık, Ltd. Şti., İstanbul, 1995.

Mariette, Angelle Kremer, *Positivism*, Ansiklopedia of Religion, Mircea Eliede , Editor in, Macmillan Chief, Volume11, Dublising Company, Newyork; Collar Macmillan Dublshers London, 1987.

Meydan Larousse, C.10, Meydan Yayınevi, Meydan Gazetecilik Ltd. Şti., İstanbul, 1985, s.306.

Öztabağ, Lütfi, *Felsefe Dersleri*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1984.

Öztürk, Hüseyin, *Düşünce ve Uygarlık Tarihi*, Ülke yayınları, Yükselen Matbaası, İstanbul, 1993.

Sarp, Hatemi Senih, *Filozofi*, İstanbul Muallim Ahmet Halit Kitabevi, Kenan Basımevi, İstanbul, 1940.

Sena, Cemil, *Filozoflar Ansiklopedisi*, C.1, Remzi Kitabevi, Yükselen Matbaası, İstanbul, 1974.

-----*Allah Fikrinin Tekamülü*, Senih Lütfi Suhulet Kütüphanesi, İstanbul, tsz.

Toku, Necdet, *Türkiye’de Anti-Materyalist Felsefe*, Beyan Yayınları, Umut Matbaacılık, İstanbul, 1996.

Topaloğlu, Bekir, *İslam Filozoflarına ve Kelamcılarına Göre Allah’ın Varlığı*, 4.Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Arısan Matbaacılık Ltd. Şti., Ankara, 1983.

Tunalı, İsmail, *Felsefe*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, tsz.

Tümer, Günay; Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, 2.Baskı, Ocak Yayınları, Minpa Matbaacılık, Ankara, 1993.

Ural, Şafak, *Pozitivist Felsefe*, Remzi Kitabevi, Yükselen Matbaası, İstanbul, 1986.

Ülken, H. Ziya, *İçtimai Doktrinler Tarihi*, İ.Ü.Y., Sayı: 148, İstanbul Yedi Devir Basımevi, İstanbul, 1940.

Weber, Alfred, *Felsefe Tarihi*, 2.Baskı, Çev Vehbi Eralp, Sosyal Yayınlar, Acar Matbaacılık İstanbul, 1991.